

פתיחה ודברי ברכה



ראמז ג'רייסי, ראש עיריית נצרת

פרופ' ג'ק חביב, מנהל ג'וינט-מכון ברוקדייל

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה, חבר מייסד בהנהלת תכנית המחקר על ילדים ובני נוער

ערבים במרכז לילדים ולנוער, בג'וינט-מכון ברוקדייל

ומנהל מכון מסאר למחקר ולתכנון

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה: אני מתכבד לפתוח את הכנס. על הבמה נמצאים שני אנשים, שבלעדיהם הכנס הזה לא היה מתקיים, ראש העיר המארחת, מר ראמו ג'ריסי; ופרופ' ג'יק חביב, מנהל מכון ברוקדייל.

ראמז ג'ריסי: אני שמח להיות איתכם בפתיחת כנס חשוב זה, ולברך בשם העיר נצרת. יום העיון הזה מתייחס לנושא המעורר יותר ויותר דאגה, וזוכה לנתח גדול בהתעניינות הציבורית והממסדית במגזר הערבי.

החברה הערבית היא חברה מתפתחת מבסיס של חברה מסורתית. כמו ברוב החברות המסורתיות, הנושא של ילדים ובני נוער בעלי צרכים מיוחדים נדחק לפינה. במקרים מסוימים אף נהגו להרגיש ביחס אליהם מעין אי-נחת, ואפילו גם בושה. לאט לאט המצב התחיל להשתנות. התחיל תהליך שבו, מצד אחד, המסגרות המסורתיות השתנו לכיוון של פתיחות רבה יותר ומצד שני, רבתה ההתעניינות במתן מענה לצרכים המיוחדים של אוכלוסיות מיוחדות באמצעות המערכת הממוסדת.

לפני עשר שנים, כמעט שלא היו מוסדות לילדים עם צרכים מיוחדים, או מוסדות שיתנו מענה לצורכי בני הנוער, שהולכים ומתרחבים מיום ליום ומשנה לשנה. כתוצאה מהשינוי בחברה המסורתית הערבית יש תהליך של התפתחות חברתית חיובית בתוך המגזר הערבי, שמנסה לתת מענה לחסר.

אין ספק שעם ההתפתחות הזאת, ובנקודת הזמן שהגענו אליה, הביקוש לתת מענה הוא רחב מאוד. כמו-כן, המודעות לצרכים אלה חזקה יותר בקרב המנהיגות הציבורית, ראשי רשויות מקומיות ומוסדות אחרים. אנחנו נתקלים בקשיים שהם חלק מהמערכת החברתית-כלכלית במדינה. האוכלוסיות החלשות הן שסובלות ראשונות מהמשבר הכלכלי, כי אצלן קל יותר לעשות קיצוצים. קבוצות אלה אינן רגילות לצעוק וההשפעה הפוליטית שלהן מוגבלת. גורמים אחרים כמו עמותות, לשכות רווחה וגופים אחרים, הם שמנהלים בדרך כלל את המאבק למען הנצרכים, ולא הנצרכים בעצמם.

מצער מאוד שהמצב הקיים הוא מצב שלא מאפשר לתת מענה הולם, ולא מאפשר גם פיתוח בקצב דומה לזה של הביקוש. הביקוש גדל הרבה יותר מאשר המשאבים שאפשר להקצות לשירותים בתחום זה.

אנחנו עדים, כמו כל החברה הישראלית, להתפתחות בעולם המערבי, של יותר פנאי, יותר חשיפה למענים לשעות הפנאי, ועולה הדרישה לקיים מערכת שתיתן מענה לניצול שעות הפנאי באופן חיובי. אולם, חשיפה זו גוררת דווקא לתהליך הפוך ומסוכן של ניצול שעות הפנאי באופן שלילי, ומכאן להשלכות שליליות על החברה. רמת העבריינות ורמת התופעות השליליות בחברה עולות. אחת הסיבות לכך, כמובן, היא כלכלית. סיבה שנייה שנגזרת מזו ומסיבות נוספות אחרות היא חוסר במענה הולם לצעירים ולבני הנוער, למילוי זמן הפנאי שלהם. אם נוסיף את המצב במערכת החינוך, והפערים הקיימים במערכת החינוך, וחוסר היכולת במערכת החינוך לתת מענה גם בתחום הלא פורמלי, כל אלה ביחד הופכים את הנושא, ואת הטיפול בו, לבעייתיים.

בעיריית נצרת ערכנו מחקר מקיף שארך מספר שנים. המחקר בוצע בהנהגתו של ד"ר ח'אלד אבו-עסבה ממכון ברוקדייל. עקבתי מקרוב אחרי כל שלבי המחקר והיום, יש ברשותנו את כל הממצאים וההמלצות. ממצאי המחקר מדגישים את חומרת המצב בנצרת ומספקים תובנות רבות להתמודדות עם הסוגיות. למחקר חלוצי זה יש השלכות הרבה מעבר לנצרת עצמה, מכיוון שהמצב בנצרת הוא אופייני לערים ולכפרים ערבים רבים. אפשר, על כן, ללמוד מהמחקר הזה, ולנסות להגיע למסקנות, וגם להחלטות ביצועיות, לא רק לגבי נצרת אלא גם לגבי יישובים אחרים.

המחקר תרם לנו כבר בכיוון של פיתוח תכניות חדשות שעליהן תשמעו במשך הכנס. ברצוני לציין את שיתוף הפעולה עם אשלים ועם ג'וינט-ישראל בהקמת מרכז להתפתחות הילד בנצרת, המוקם תודות לתרומה של ארווין גרין, מנהיג יהודי אמריקאי.

אין ספק כי העלאת המודעות לצורכי הילדים במגזר הערבי היא מטרה עליונה בחשיבותה. בהזדמנות זו ברצוני להודות למרשל ויינברג בעבור התמיכה שלו בכנס זה ועל כך שהוא שותף לחזון שלנו. אנו גאים מאוד לארח את הכנס ומאחלים לכולנו דיון פורה ומוצלח למען עתיד ילדינו.

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה: רשות הדיבור עוברת למנהל מכון ברוקדייל, פרופ' ג'ק חביב, שבלעדי התמיכה שלו, והאכפתיות שלו, והאוזן הקשבת שלו לצורך במחקרים באוכלוסייה הערבית, ספק אם היינו מתכנסים היום, וספק אם היו לנו כל-כך הרבה מחקרים שנעשו במסגרת המכון. התמיכה והאכפתיות של ג'ק ידועות לי כמי שעבד במכון, ועבד עם צוות העובדים בתוך המכון.

פרופ' ג'ק חביב: אני שמח מאוד לברך את כולם עם פתיחת הכנס. המכון מחויב לקדם את ההזדמנויות הפתוחות בפני כל הילדים למצות את הפוטנציאל שלהם ולקדם שוויון הזדמנויות. החלת יעדים אלה על ילדים ערבים בחברה הישראלית מהווה אחת המטרות העיקריות של המכון מאז הקמת המרכז לילדים ולנוער בשנת 1995.

באותה שנה, המכון יזם תכנית מחקר רב-שנתית רחבת היקף המוקדשת לקידום ילדים ערבים בישראל. התכנית מתמקדת בהשגת תובנה מעמיקה של הצרכים ושל המענים המתאימים וביצירת שותפות בין ערבים ליהודים במחקר ובשימוש בו לשם שיפור חיי הילדים. חלק ממחקרי המכון מתמקדים באופן ייעודי באוכלוסייה הערבית. לא פחות חשוב מכך, הילדים הערבים נכללים כקבוצה מוגדרת במחקרים הארציים על ילדים בישראל כדי לספק נקודת מבט השוואתית.

אני שמח שהכנס הזה מתקיים בנצרת. לנצרת יש זכויות מיוחדות בהרבה תחומים, אבל גם בתכנית המחקר שאנחנו מציגים לפניכם היום בכנס. אחד המחקרים הראשונים שעשינו בתחום הילדים ובני הנוער הערבים, והראשון שהיה מיועד רק לאוכלוסייה הערבית, נערך בנצרת לפי הזמנת ראש העיר. למדנו דברים רבים מההתנסות המשותפת עם אנשי עיריית נצרת, שתרמו לכל עבודות המחקר האחרות שעשינו. מעבר לכך, למדנו להכיר קבוצה ממש מופלאה של אנשים בעיר נצרת שמחויבים מאוד לקידום ילדים ובני נוער, ושהעבודה עמם נתנה לנו השראה רבה להמשך הדרך. על כך אנחנו רוצים להודות לראש העיר ולכל החברים שלנו בנצרת.

כנס זה נערך בתקופה של משבר כלכלי ושל קיצוצים חמורים בשירותים הציבוריים. בדברי הפתיחה שלו, ראש העיר דיבר על כך שבמצב הנוכחי אנחנו צריכים להיות ריאליים. בתנאים של היום, יש הרבה ילדים שייסוגו לאחור, על אף שאנחנו רוצים להצעיד את כולם קדימה. המשימה הראשונית היא למנוע את הפגיעה, להיות לצד המשפחות והילדים בזמנים הקשים האלו. אך גם בתנאים הקשים האלו, יש הזדמנויות להצעיד ילדים קדימה. הדבר כרוך בהקצאה מחדש של משאבים לאוכלוסיות הנזקקות ביותר, וכן בשימוש יעיל יותר במשאבים הכלליים. רבות מן העבודות המוצגות בכנס זה מצביעות על כיוונים רלוונטיים מאוד למצב הנוכחי.

המושג המסכם של הכנס מתייחס לתרומת המחקר לפיתוח תכניות בשדה ומדיניות לאומית. בין כל הזכויות האזרחיות והאישיות, יש אחת שאינה מוזכרת לעתים קרובות, וזו הזכות של אדם או של קבוצה להיחקר. דהיינו, הזכות שיכירו ויבינו את

מצבו, שתהיה הערכה והבנה של צרכיו והעדפותיו ושההחלטות לגביו יהיו מבוססות על מידע אמין, ולא על הנחות או דעות קדומות. המחקר הוא אחד הכלים שבאמצעותו אנחנו מאפשרים לאוכלוסיות השונות להשמיע את קולן. עלינו לנסות ולהבטיח שהקבוצות הנמצאות בסיכון הרב יותר יהיו אלה שיזכו להגנה ולסיוע שמספק המחקר.

מרשל ויינברג, שבחסותו נערך הכנס, הוא חבר בוועד המנהל של המכון ואחד התומכים העיקריים בפעילות המכון למען האוכלוסייה הערבית בישראל. הוא ביקש ממני להעביר לכם היום את המסר הבא: "אני גאה מאוד להיות מעורב בכנס זה משום שהוא משקף מעורבות עמוקה של המכון ושל הוועד המנהל בקידום כל האנשים במדינת ישראל - יהודים ולא-יהודים כאחד. חשוב ומעודד לדעת שקבוצה כה רצינית של אנשי מקצוע יהודים וערבים נפגשת כדי לדון בעתיד הילדים הערבים בישראל, לטובת כלל החברה הישראלית".

ולסיום אני רוצה לאחל שהכנס יעודד את כולנו לעשות יותר למען הילדים ובני הנוער הערבים במדינת ישראל.

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה: כנס זה הוא אירוע חשוב מאוד בקידום הזדמנויות לילדים ולבני נוער ערבים. הכנס מספק, זו הפעם הראשונה, הזדמנות לבחון מזווית רב-תחומית ורב-ממדית את המקום שבו אנו עומדים, מה צריך לעשות ומהן הדרכים שבהן נוכל להביא לשינוי. זהו גם אירוע חשוב בהתפתחות של התכנית לילדים ערבים במכון ברוקדייל. בהזדמנות זו ברצוני לומר מספר מילים על הפעילות שנעשתה בנושא זה במכון ברוקדייל מאז הקמת המרכז לילדים ולנוער בשנת 1995. בהמשך הכנס יורחב הדיבור לגבי פרויקטים אלו.

כשהצטרפתי למרכז לילדים ולנוער עם הקמתו ב-1995, כחלק מהנהלת המרכז, הייתה התלבטות לגבי השאלה, כיצד נתחיל בתהליך המחקר למען ילדים ובני נוער באוכלוסייה הערבית. הוחלט לקיים סמינר בן יומיים שבו ייטלו חלק חוקרים ערבים ויהודים, עובדי שדה וקובעי מדיניות. מטרת הסמינר הייתה לעצב סדר יום עתידי ברמה הלאומית למען ילדים ובני נוער ערבים שישמש גם כבסיס לפיתוח תכנית המחקר של המכון וכן יקדם שיתוף פעולה במסגרת העבודה על סדר היום הזה.

הסמינר התקיים בדצמבר 1996. סדר היום שפותח ודברי הכנס פורסמו והופצו בהרחבה.¹

בעקבות זאת, המכון פיתח תכנית רחבה הפועלת בשני מישורים: הראשון, ביצוע מחקרים שהם ייחודיים לילדים ולבני נוער ערבים; והשני, הכללת ילדים ובני נוער ערבים במחקרים על כלל אוכלוסיית ישראל. המחקר הראשון שבוצע היה פיתוח תכנית לבני נוער במסגרת התכנון העירוני של נצרת לשנת 2000, שהוזכר על-ידי כבוד ראש העיר.

הפרויקט שנעשה בנצרת הוביל לפרויקט דומה בעיר תמרה. שני פרויקטים מחקריים אלה מתמקדים בעריכת סקר צרכים של ילדים ובני נוער בכדי לתכנן אסטרטגיית לפיתוח החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי וכן שירותי בריאות ורווחה.

אחד המחקרים החשובים שערכנו היה מחקר כלל-ארצי על התנהגויות סיכון של ילדים ונוער. המחקר נערך במסגרת מחקר בין-לאומי של ארגון הבריאות העולמי, בהשתתפות 36 מדינות. המחקר, שנערך בראשותו של פרופ' יוסי הראל באוניברסיטת בר אילן, מכונה מחקר HBSC (Health Behavior of School-Aged Children). אני ריכזתי את המחקר מטעם המכון בקרב האוכלוסייה הערבית ועבודת הדוקטורט שלי התבססה על מחקר זה. המחקר סיפק מידע השוואתי חשוב לגבי התנהגויות סיכון של ילדים ובני נוער.

אחת הסוגיות החשובות ששעלתי ממחקר HBSC הייתה אלימות של בני נוער. המחקר הצביע על רמות גבוהות של אלימות בבתי-ספר ערבים, מעבר להיקף הנמצא בבתי-ספר כלליים בישראל. ממצאים אלה הביאו למספר יוזמות, ברמה הלאומית והמקומית. ביניהן ניתן למנות את הספר בנושא אלימות בבתי-ספר (בערבית) שיצא לאור בשיתוף עם השירות הפסיכולוגי-הייעוצי במשרד החינוך. ספר זה מספק מסגרת מושגית וקווי פעולה שיכולים לשמש כבסיס לקהילות ולבתי-ספר לפתח תכניות התערבות מועילות.²

¹ אבו-עסבה, ח'. (עורך) 1998. **ילדים ובני נוער ערבים בישראל – ממצב קיים לקראת סדר יום עתידי**. ג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים (בעברית ובערבית)

² אבו-עסבה, ח'. (עורך) 2001. **התמודדות בית-הספר הערבי מול האלימות: בין התיאוריה למעשה**. משרד החינוך (המינהל הפדגוגי, שירותי פסיכולוגי-ייעוצי) וג'וינט-מכון ברוקדייל, ירושלים. (בערבית)

המחקר האחרון שאזכיר מתייחס לסוגיה של ילדים עם מוגבלויות. המכון בחן את צורכיהם של ילדים ערבים במסגרת מחקר ארצי שערכה היחידה לחקר מוגבלויות במכון ברוקדייל, ביחד עם המוסד לביטוח לאומי. לממצאים ממחקר זה הייתה השפעה משמעותית על פיתוח השירותים לילדים ערבים עם מוגבלויות. יתר על כן, הם היוו בסיס לפרויקט נוסף שהמכון מוביל בכפר דיר חנא, בשותפות עם מרכז אלראזי בעראבה ובתמיכת קרן הלן באדר. במסגרת פרויקט זה פותח מודל חדשני לתיאום בין ארגונים המטפלים בילדים בעלי צרכים מיוחדים שיכול לשמש כמודל למקומות אחרים בארץ.

הדוגמאות שהבאתי מדגימים את העקרונות הכלליים שהנחו אותנו בפיתוח תכנית המחקר, והם שלושה במספר:

העיקרון הראשון הוא, שיתוף פעולה עם ארגונים, גורמים ורשויות מקומיות בקרב הקהילה, בכל הנוגע לביצוע תכנית המחקר והפצת הממצאים. במקביל, התמקדנו ביצירת שיתוף פעולה בין המגזר הערבי לבין גופים וארגונים ארציים, במסגרת תכנית המחקר.

העיקרון השני הוא, להשתמש בתכנית כמנוף לטיפול יכולות בקרב אנשי מקצוע וצעירים ערבים. הדבר בא לידי ביטוי הן בהזדמנות שניתנה לאנשי מקצוע ערבים לעבוד במסגרת תכנית המחקר וכן בתכנית הרב-שנתית המעניקה הזדמנויות לסטודנטים ערבים לכתוב עבודות מאסטר ודוקטורט בתחום של ילדים ולמקד את עבודתם בסוגיות חשובות הקשורות לילדים. הסטודנטים גם השתתפו בסמינר שוטף שנערך במכון שסיפק הכשרה מעשית במחקר שימושי וסייע להם לפתח את התיזה שלהם.

העיקרון השלישי הוא שימת דגש חזק על שימוש בממצאי המחקר כמנוף לשינוי ברמה המקומית והארצית. לכן, המכון משתדל להפיץ את המידע שיש ברשותו למען ילדים ובני נוער ערבים בתפוצה רחבה ביותר ובאמצעים מגוונים. הקשרים הנרחבים של המכון עם קובעי המדיניות בכל הרמות תרמו במידה רבה ליכולתנו להפיץ בהרחבה את הממצאים על ילדים ערבים. כנס זה מייצג צעד חשוב נוסף בפעילות זו.

עם סיום שני ימי הכנס, אני מקווה שנצא עם תוספת של ידע, עם קשרים חדשים ועם מחויבות מחודשת לפעולה עתידית.

מושב ראשון

ילדים עם מוגבלויות



יו"ר:

ד"ר כמיל מח'ול

מנהל המחלקה לחינוך ולקידום בריאות, אגודת הגליל

משתתפים:

דניז נאון, ראש תחום מוגבלויות, ג'וינט-מכון ברוקדייל

ד"ר חאתם כנענה, מנהל מרכז אלראזי, עראבה

פאנל:

עינת ביטרן, האחות המפקחת על החינוך המיוחד, מחוז הדרום, משרד הבריאות

רוחי ח'ורי, מחלקת נידות וילד נכה, ביטוח לאומי נצרת

פתיחה

היו"ר ד"ר כמיל מח'ול



אני בא מתחום הביולוגיה המולקולרית וההנדסה הגנטית, וברצוני להעלות שלוש נקודות. ראשית, אני חושש שמהר מאוד יופיעו מחקרים שינסו לתת פתרונות סופיים לתופעה של בעלי צרכים מיוחדים דווקא באמצעות סלקציה גנטית. כבר יש בספרות ניצנים של הכיוון הזה.

שנית, יש לתת תשומת-לב לכך שמסגרות הן מאוד חיוניות, וחשוב שיהיו זמינות. אבל אנו צריכים להיות זהירים מאוד. זאת, מפני שמסגרת עלולה לגרום לכך שהנכות או הצורך המיוחד, יקבלו הרבה יותר נפח באישיותו ובעיצוב אישיותו בעתיד של המוגבל, מאשר המוגבלות הספציפית בחייו.

שלישית, גם בקטגוריזציה של ילדים בעלי צרכים מיוחדים, יש להדגיש את החשיבות המרובה שיש לייחודיות של כל פרט ופרט, ולא רק להתייחס אליהם קטגורית.

אני מנהל מחלקת קידום בריאות באגודת הגליל. אנחנו פועלים בשני פרויקטים חשובים מאוד: הראשון הוא מלגות לסטודנטים שלומדים מקצועות פרה-רפואיים, המתבסס על מחקר דומה למחקרים שיוצגו פה. לגבי הפרויקט השני, אני מזמין את כל מי שחושב שהוא יכול לתרום, כגוף או כפרט, לפרויקט לבניית כלי אבחון לליקויי למידה. לידיעתכם, הפרויקט אינו מתורגם מאנגלית אלא אורגינלי ורב-תחומי.

ילדים עם צרכים מיוחדים בקרב האוכלוסייה הערבית -

צרכים ומענים

דני'ז נאון



נושא ההרצאה שלי הוא ילדים עם צרכים מיוחדים בקרב האוכלוסייה הערבית. אציג נתונים מכמה מחקרים שבוצעו במכון ברוקדייל. אדבר על השירותים שהם מקבלים, ועל המידה בה השירותים האלה עונים או לא על צרכי הילדים. אנסה גם להתייחס לסוגיה כיצד המחקרים עזרו ועוזרים לפיתוח השירותים שצריכים להינתן לילדים עם צרכים מיוחדים.

ילדים עם צרכים מיוחדים הם ילדים עם נכויות או עם מחלות כרוניות שדורשות מעקב וטיפול רפואי קבוע. בדרך כלל, הילדים האלה סובלים ממגוון רחב של בעיות בתחומים שונים: בתחום הבריאות, בתחום החינוך, ובתחום השיקום. לנכויות אלה יש השפעה גדולה על התפקוד של הילדים בחיי היומיום, על היכולת שלהם ללמוד, על השילוב החברתי שלהם, וודאי על התפקוד של המשפחות.

בדרך כלל ילדים עם צרכים מיוחדים אמורים לקבל שירותים ממגוון רחב של ארגונים: ארגוני בריאות, משרד החינוך, משרד העבודה והרווחה, רשויות מקומיות וארגונים וולונטריים. כמו-כן נרכשים שירותים באופן פרטי. בנוסף, כפי שידוע, חלק מהילדים, אלה שסובלים מהבעיות הקשות ביותר, זכאים גם לקבל גמלת ילד נכה מהמוסד לביטוח לאומי.

בתחילה אציג נתונים על מספרי הילדים עם צרכים מיוחדים בקרב הילדים הערבים, ועל השירותים שהם מקבלים. הנתונים נאספו במחקר רחב וייחודי שנערך על-ידי מכון ברוקדייל בשיתוף עם המוסד לביטוח לאומי. זה היה סקר ראשון שנערך במדינת ישראל על צרכים של ילדים אלה. המחקר כלל 13 אלף ילדים, מתוכם מעל לשלושת אלפים ילדים הגרים ביישובים ערבים.

לוח 1 מציג את שיעור הילדים עם נכויות בקרב כלל הילדים, ביישובים יהודים וביישובים ערבים, לפי הנכות העיקרית של הילדים, כאשר ברור שכל ילד יכול לסבול מבעיות ביותר מתחום אחד. למשל, ילדים שיש להם בעיות פיגור סובלים גם מבעיות בתחום הלימודי. הילדים חולקו כך שיופיעו רק פעם אחת, לפי הבעיה העיקרית שלהם.

לוח 1: ילדים עם צרכים מיוחדים, לפי נכות עיקרית ולפי יישוב (באחוזים)

סוג נכות	יישוב	
	יהודי	ערבי
סך-הכל ילדים עם צרכים מיוחדים	7.6	8.3
לימודים/רגשי/התנהגות	4.3	2.9
מחלות	1.3	1.2
חושים	0.7	1.4
נכות פיזית	0.9	2.0
פיגור	0.4	0.8

מהלוח עולה ששיעור הילדים ביישובים הערבים שסובלים מהנכויות הקשות ביותר, הפיגור, נכויות פיזיות (ובכלל זה ילדים עם ניוון שרירים, או עם שיתוק מוחין, או עם בעיות קשות במוטוריקה גסה), וכן שיעורי הילדים הלוקים בחושיהם (כגון ילדים עיוורים או לקויי ראייה, ילדים חירשים או כבדי שמיעה בשתי האוזניים), גבוהים פי שניים משיעורי הילדים ביישובים יהודים הסובלים מאותן הבעיות.

שיעור הילדים ביישובים הערבים נמוך בהרבה מהשיעור ביישובים היהודים דווקא לגבי בעיות פחות קשות, כמו ליקויי למידה, בעיות רגשיות או בעיות התנהגות. זאת, כנראה, בגלל בעיה של אבחון ואיתור של הילדים, וגם בגלל מודעות נמוכה.

בסך-הכל, אם מניחים ששיעור הילדים ביישובים ערבים שיש להם בעיות למידה או בעיות התנהגות היה שווה לשיעור הילדים ביישובים היהודים, היינו מגיעים ל-9.7% מכלל הילדים ביישובים הערבים הסובלים מנכות כלשהי, לעומת 7.6% ביישובים היהודים, כלומר, כ-30% יותר מאשר ביישובים היהודים. דהיינו, במדינת ישראל יש בסך-הכל יותר מחמישים אלף ילדים ערבים בעלי מוגבלויות שיש להם צרכים מיוחדים.

בלוח 2 מוצג שיעור הילדים הן ביישובים יהודים והן ביישובים ערבים שמקבלים שירותים. מאחר שהסקר התבצע לפני חמש שנים, ובינתיים חלו שינויים שידווחו בהמשך, ברור שצריך להתייחס לנתונים בזהירות, כי בכמה נושאים, ובעיקר בתחום החינוך המיוחד, חלו שינויים והתפתחויות חיוביות בנושא הזה.

לוח 2: ילדים המקבלים שירותים, מתוך כלל הילדים עם צרכים מיוחדים, לפי מגזר ולפי סוג השירותים (באחוזים)

סוג השירות	ישובים יהודים	ישובים ערבים
שירותים רפואיים	43	21
שירותים פרה-רפואיים	39	9
שירותים פסיכו-סוציאליים	21	8
שירותים חינוכיים	57	21
שירותי תמיכה	29	16
שירותי ייעוץ למשפחה	14	3
מקבלים לפחות שירות אחד	90	49
מספר ממוצע של שירותים	2	1
מקבלים גמלה מביטוח לאומי	8	10

כאשר מסתכלים על השירותים הניתנים לילדים עם צרכים מיוחדים בישובים יהודים לעומת בישובים ערבים, רואים שבדרך כלל יש פער גדול בכל התחומים בשיעור הילדים עם צרכים מיוחדים שמקבלים שירותים בשתי הקבוצות. השירותים הרפואיים כוללים שירותים רפואיים (רופאים מומחים, הטיפולים הרפואיים ועוד) ושירותים פרה-רפואיים (כגון שירותי ריפוי בעיסוק, פיזיותרפיה, ריפוי בדיבור וחוגים שיקומיים). השירותים החינוכיים המופיעים בלוח אינם כוללים את השירותים הרגילים שניתנים לכל ילד בישראל, אלא הם מתייחסים לשירותים מיוחדים שניתנים עקב צרכים מיוחדים, כמו חונך, שירותי החינוך המיוחד, או שיעורים פרטיים. שירותי תמיכה כוללים בעיקר השגחה או הסעות.

כאמור, בכל השירותים נמצאו הבדלים משמעותיים בין הישובים היהודים לבין הישובים הערבים, למעט קבלת גמלה מהמוסד לביטוח לאומי, שבנושא הזה דווקא אין הבדל בין שתי האוכלוסיות.

במסגרת המחקר נעשה ניסיון ייחודי מאוד לאמוד את הפער בין הצרכים למענים בקרב הילדים עם הצרכים המיוחדים. לשם כך, הוקמו ועדות של מומחים שכללו אנשי מקצוע מתחומים שונים (רופאים, רופאים שיקומיים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, אנשים במקצועות פרה-רפואיים) ונציגי הורים. הוקמו שבע ועדות לפי סוגי מומחיות: ועדה שהתמחתה בילדים עיוורים, ועדה שהתמחתה בילדים עם נכויות פיזיות, ועדה שהתמחתה בפיגור, ועדה בתחום של לקויי למידה, ועדה שהתמחתה בילדים עם מחלות כרוניות, ועדה שהתמחתה בילדים לקויי שמיעה, ועדה שהתמחתה בילדים עם בעיות רגשיות התנהגותיות. כל ועדה עברה על כל המידע שהיה קיים לגבי כל ילד, ובנתה תכנית טיפול רצויה לאותו ילד. בצורה כזאת

יכולנו לדעת לגבי כל ילד מה הפער בין מה שהוא זקוק לבין מה שרצוי לתת לו כדי לקדם אותו, ומה הוא מקבל בפועל.

לוח 3 מציג את שיעור הילדים הזקוקים לשירותים השונים, שאינם מקבלים את השירות, מתוך הילדים הזקוקים לשירות. למשל, 76% מהילדים עם צרכים מיוחדים שזקוקים לשירותים פרה-רפואיים ביישובים הערבים אינם מקבלים אותם, לעומת 40% מהילדים ביישובים היהודים שזקוקים לטיפול פרה-רפואי ואינם מקבלים אותו.

לוח 3: ילדים עם צרכים לא מסופקים, לפי סוג שירות ולפי מגזר (באחוזים)

סוג השירות	יישובים יהודים	יישובים ערבים
שירותים רפואיים	39	71
שירותים פרה-רפואיים	40	76
שירותים פסיכו-סוציאליים	72	88
שירותים חינוכיים (ללא חינוך מיוחד)	57	94
שירותי תמיכה	32	59
שירותי ייעוץ למשפחה	84	92

ממצא בולט הוא שגם ביישובים יהודים וגם ביישובים הערבים יש פער גדול מאוד בין הצרכים לבין המענים. לכן, יש צורך בפיתוח נרחב של השירותים לילדים עם צרכים מיוחדים בכלל המערכת במדינת ישראל.

בנוסף, ישנו פער בולט למדי בין הילדים ביישובים הערבים לילדים ביישובים היהודים, כמעט בכל שירות, ויש שירותים, כמו שירותי ייעוץ למשפחה, שחסרים באופן מובהק וחרף לגבי כל הילדים.

נשאלת השאלה מהן הסיבות לתת-הכיסוי של האוכלוסייה הערבית? אף שמהלוח ניתן לראות שגם האוכלוסייה היהודית סובלת מתת-כיסוי, נתמקד כאן בסיבות לאי-כיסוי באוכלוסייה הערבית.

הסיבה הראשונה היא המחסור החמור בשירותים הדרושים ובזמינותם. יש צורך בהשקעה מסיבית בפיתוח שירותים לילדים עם צרכים מיוחדים באוכלוסייה הערבית.

הסיבה השנייה היא מחסור גדול במטפלים פרה-רפואיים. גם אם יש תקציבים ותקנים לאנשי מקצוע פרה-רפואיים, הן בדרום והן בצפון, לפעמים אין מי שימלא

את התקנים האלה, ואין מי שיהיה מוכן לעבור ולהתרחק מהמרכז ולעבוד בפריפריה.

לפעמים, למשל, בגלל מחסור בכוח אדם במכונים להתפתחות הילד בדרום הם יכולים לטפל רק בילדים עם הצרכים המיוחדים ובמצב הקשה ביותר, ואין להם מענה לצרכים של כל הילדים עם הצרכים הפחות קשים, בעיקר צרכים של ילדים עם ליקויי למידה.

בעיה נוספת היא היעדר שירותים התפתחותיים באזורים מסוימים, בעיקר בפריפריה. למשל, חלק מהמכונים להתפתחות הילד משרתים אזור רחב מאוד, והם רחוקים מאוד מהיישובים שהם משרתים, שמקשה מאוד על הגישה של ההורים למכונים האלה ולקבלת טיפול.

סיבה נוספת היא חוסר ידע בקרב ההורים ואנשי המקצוע לגבי בעיות התפתחותיות, ולגבי השירותים הקיימים. לכן, אין איתור מוקדם של הילדים, והם לא מקבלים את הטיפול שדרוש להם.

בעיות תיאום קשות במיוחד תורמות אף הן לאי-כיסוי. בעיות תיאום קיימות בכל מדינת ישראל, אבל הן קשות במיוחד במגזר הערבי בגלל העובדה שהשירותים מרוחקים אלה מאלה, ולעתים אין ביניהם קשר כלל. כך, למשל, ילד עם צרכים מיוחדים מדיר חנא צריך לעבור למכון להתפתחות הילד בחיפה, לקבל קצבת ילד נכה בנצרת, וללמוד בבית-הספר בעראבה. כל זה גורם לבעיות תיאום קשות יותר מאלה הקיימות בדרך כלל בכלל האוכלוסייה.

לאחר ההסברים על הפערים בין שתי האוכלוסיות, ואולי גם על הסיבות לפערים, ובעיקר לאי-כיסוי הצרכים של האוכלוסייה, נתייחס למנגנונים שקיימים כדי לשפר את המצב, ולגרום לכך שהצרכים של הילדים האלה יקבלו מענה הולם יותר ממה שהם מקבלים היום, וכן לצמצם את הפערים.

קיימים מנגנונים רבים, וחלקם כפי שנאמר, התחילו כבר לפעול.

המנגנון הראשון הוא **הגדלת המשאבים לכלל המערכת**. כדי לענות על הצרכים של הילדים יש צורך להגדיל באופן משמעותי את המשאבים המושקעים בהם. דוגמה להשפעה של מנגנון כזה היא הפעלת חוק חינוך מיוחד. מרגע שחוק חינוך מיוחד נכנס לתוקף הוא הגדיל באופן משמעותי את המשאבים שהוקצו לילדים עם צרכים

מיוחדים. גם האוכלוסייה הערבית נהנתה כחלק מכלל האוכלוסייה מהגדלת המשאבים האלה.

המנגנון השני הוא **הקצאה שונה של המשאבים** בין האוכלוסיות, ובכך להקטין את הפערים הקיימים. לדוגמה, כתוצאה מהעלאת המודעות בנושא הצרכים במגזר הערבי, התקבלה החלטה במשרד החינוך להגדיל יחסית יותר את התקציבים בחינוך המיוחד במגזר הערבי, עם הפעלת חוק החינוך המיוחד.

דרך שנייה לשנות את הקצאת המשאבים בין האוכלוסיות היא ליצור קריטריונים אובייקטיביים של הצרכים. כאשר החלוקה נעשית על פי קריטריונים אובייקטיביים של צרכים מובטחת יותר שוויוניות במערכת. דוגמה מובהקת היא הדוגמה של חוק ילד נכה, כאשר יש קריטריונים ברורים בחוק להקצאה, לקביעת זכאות. דווקא בנושא הזה לא מצאנו פערים בין שתי האוכלוסיות.

המכון היה מעורב בשני תהליכים של יצירת קריטריונים מסוג זה, בשיתוף עם האגף לחינוך מיוחד במשרד החינוך. יצרנו קריטריונים לחלוקת שעות טיפול של סיעות בחינוך הרגיל ובחינוך המיוחד, ולקניית ציוד במסגרות החינוך המיוחד, ויצרנו קריטריונים לחלוקת המשאבים בין האזורים השונים בארץ. המודלים שיצרנו מבטיחים קריטריונים אובייקטיביים לחלוקה שמתבססת על מספר הילדים שיש להם צרכים מיוחדים, ועל סוג הנכויות מהן סובלים אותם הילדים. הפעלת המודלים שהוחל בה כבר לפני שנתיים, כאשר חלק אחר מהמודלים הופעלו לפני שנה, אמורה לסייע במשך הזמן לחלוקה יותר שוויונית של המשאבים בין האזורים השונים.

מנגנון שלישי להגדלת ההיענות לצרכים הוא **פיתוח כוח אדם מקצועי** בקרב המגזר הערבי. כאמור, יש מחסור גדול בכוח אדם כזה, אבל בשנים האחרונות גדל באופן משמעותי מספר האנשים במגזר הערבי שלומדים מקצועות פרה-רפואיים, חלקם בעזרת מלגות אבל גם כצורך, כתהליך, של מדיניות.

מנגנון רביעי הוא **הגברת איתור הילדים עם הצרכים המיוחדים**. כאמור, אחת הבעיות היא איתור הילדים לפני שהם מקבלים שירותים. דרך אחת לעשות זאת, היא לפתח קודם כל כלים בשפה הערבית לאיתור ולבחון של הילדים עם צרכים מיוחדים, בעיקר בתחום ליקויי הלמידה. דרך שנייה היא להעלות את המודעות והידע של ההורים בתחום זה. בשנים האחרונות יש פיתוח של מרכזי מידע רבים להורים של ילדים עם נכויות, שאמורים לתת מידע על השירותים הקיימים, על זכויות ועוד, ולעזור להורים לפנות ולקבל שירותים.

המנגנון האחרון הוא **שיפור התיאום בין הארגונים**. כאמור, אחת הסיבות שהילדים אינם מקבלים שירותים ו"נופלים בין הכיסאות", היא שכל ארגון זורק את האחריות על הארגון השני, ואין ראייה כוללת של כל השירותים, אין בניית תכנית טיפול כוללת. הנושא הזה הוא חריג ומיוחד ביישובים הערבים. ד"ר כנענה יפרט את אחת התכניות שעבדנו עליהן ביחד ושנועדה לעזור לפתור את בעיית התיאום בין הארגונים השונים בכפר דיר חנא.

פיתוח מודל להגברת שיתוף הפעולה בין השירותים לילדים מוגבלים - דיר חנא

ד"ר ח'אתם כנאענה



אתאר בפניכם, בקיצור רב, את העשייה בשדה שהייתי מעורב בה יחד עם החברים ממכון ברוקדייל. במרכז אלראזי לשיקום ילדים עבדנו בעיקר ברמה של העשייה בשדה, כאשר דניז נאון וד"ר ח'אלד אבו-עסבה תרמו בידע ובניסיון שלהם, ואולי גם את החומר התיאורטי, ואת הארגון, ואת כל הדברים היותר אקדמיים.

במוסדות הוחלט שננסה לקדם נושא אחד מתוך הנושאים שנידונו בהרצאה של דניז : מנגנונים להגדלת היענות לצרכים וצמצום הפערים. אחד האמצעים שהוזכר היה הגברת התיאום בין המוסדות ברמת השדה.

כאמור, היה ידוע לנו, על סמך מחקר ספציפי של מכון ברוקדייל, שקיים חוסר בתיאום בין הגופים השונים שנותנים את השירות בשדה. חוסר התיאום קיים בשתי רמות: בין ארגונים או גופים בקהילה שנותנים את השירות בו-זמנית, לפעמים בלי לדעת זה על זה; וחוסר תיאום או מעקב, חוסר המשכיות או רצף סדיר, בין גופים כאשר הטיפול בילד עובר מגוף אחד לגוף שני, וכתוצאה מכך ידוע שילדים רבים נפלו בין הכיסאות. כאמור, אחוז הילדים עם צרכים מיוחדים באוכלוסייה הערבית שקיבלו את השירותים שהם זכאים להם נמוך בהרבה מאשר האחוז המקביל באוכלוסייה היהודית. אחת הסיבות לכך, כמובן, הוא שחלק מהילדים נפלו בין הכיסאות; כמו-כן בגלל חוסר התיאום היה עומס-יתר על ההורים. לפעמים ההורים היו אפילו מבולבלים, לא ידעו איך לנווט בין הגופים השונים בקהילה שאחראים על מתן השירות לילד הנכה שלהם. להורים לא ברור גם לפעמים לא רק מהי הזכאות של הילד שלהם, או מהן הכתובות של הגופים האחראים על השירותים האלה, אלא גם לא ברורים להם הגבולות בין הארגונים השונים, ומי נותן מה.

בחרנו ביישוב ערבי אחד שחשבנו שהוא ייצוגי מבחינת גודלו, מבחינת הרכב האוכלוסייה וכו', ושמצאנו בו אוויר קשבת במועצה המקומית, החל בראש המועצה

ועד לכל האחראים על המחלקות השונות. כולם היו מעוניינים מאוד בשיתוף פעולה, ומוכנים לתרום את זמנם ואת מאמציהם. כמו-כן, ביישוב זה הייתה היכרות טובה עם האוכלוסייה ועם הממונים על הגופים השונים.

בחרנו בדיר חנא משום שרצינו לבצע שם ניסיון כדי לענות על הצורך בהגברת התיאום בין הגופים השונים ברמת הקהילה שנותנים את השירותים לילדים עם צרכים מיוחדים. התחלנו את הפעולה בברכתם של ראש המועצה ושל ראשי השירותים השונים במועצה המקומית. חברנו יחד, הנציגים של מכון ברוקדייל ונציגים של מרכז אלראזי ועם ראש המועצה, והקמנו ועדת היגוי ברמת השדה. ועדת ההיגוי הייתה מורכבת מנציגי הגופים ברמה המקומית וברמה האזורית, כלומר ברמה הקרובה ביותר לקהילה. בוועדת ההיגוי השתתפו נציגים ממועדון הבריאות - טיפת חלב המקומית, ונציגות של לשכת הבריאות ברמה האזורית, בנוסף למרכז להתפתחות הילד שמנקז אליו את כל הגליל המרכזי בחיפה; נציגי משרד החינוך היו מנהל בית-הספר הרגיל בכפר, מנהל בית-הספר המיוחד בכפר השכן לשם הלכו הילדים מדיר חנא; ומפקח של מתי"א, המורה לחינוך מיוחד שבבית-הספר לחינוך המיוחד בכפר עראבה, פסיכולוגית מטעם שפ"י בדיר חנא; נציגי משרד העבודה והרווחה; הנציג של הביטוח הלאומי; קופת-חולים מקומית; שני רופאים של קופת-חולים הכללית ושל קופת-חולים לאומית שהיו להם מרפאות בכפר; מחלקת החינוך המקומית; מחלקת הרווחה המקומית, ונציג של ועדי ההורים.

לאחר שהרכבנו את ועדת ההיגוי, בהשתתפות נציג ממכון ברוקדייל ונציג ממרכז אלראזי, התחלנו בסדרת מפגשים עם לוח זמנים קבוע מראש, ועם נושאים לדיון שהוסכם עליהם במפגש הראשון של ועדת ההיגוי. השלב הראשון של הפרויקט היה בניית המודל. במסגרתו היו שלושה תת-שלבים:

הראשון: האפיון, או האבחון, ברמה הארגונית; זיהוי הידע הקיים אצל הגופים השונים בקהילה, כלומר ידע של הגופים אלה על אלה, וניסיון לזהות את הידע החסר והרלוונטי בעבור הארגונים השונים. למשל, ידע חסר של הנציג של משרד החינוך על השירותים של משרד הבריאות ברמה הקהילתית. או, למשל, חוסר ידע בתחנה לאם וילד על השירות הניתן על-ידי לשכת הרווחה המקומית. לקראת סוף התהליך הייתה מספיק פתיחות ואנשים היו מוכנים לדבר על חוסר הידע הקיים זה על זה, ולזהות את הבעיות הקיימות בתיאום או בתקשורת ברמה המקומית בין הגופים השונים.

השני: הכנת הארגונים לקראת הפעולה, שבסופו הגדרנו מטרה סופית לבנות מודל לתיאום בין הגופים שנותנים שירותים לילד עם הצרכים המיוחדים ברמה הקהילתית, כדי להביא להעצמה של ההורים, ולהקל עליהם להתמודד עם הבעיות

של הילד שלהם. בשלב זה של הביצוע ברמת השדה הייתה ההכנה של הארגונים לקראת הפעולה, יצירת נכונות בקרב הארגונים לתיאום, יצירת נכונות לשקיפות ארגונית, יצירת נכונות לעבודה בראייה מערכתית, ונכונות להשקעת זמן אצל כולם, הפנמת תרבות ארגונית של תיאום. לא עשינו זאת בצורה של הורדה לשותפים, מתוך הידע שלנו, אלא מתוך גישוש, בסדרה של 12 מפגשים בשנה בסך-הכל, תוך דיבור על הדברים האלה והנחיה של המפגשים בצורה שהביאה לקבלת המטרות האלה או לקבלת צורת העשייה הזו.

האחרון: שלב הפעולה, דהיינו בניית מודל התיאום בין הארגונים השונים ברמה המקומית; העלאה על הנייר, לאחר דיונים רבים, של מודל לעשייה העתידית, שכולם הסכימו להיות שותפים לו.

במודל שנבנה בסופו של דבר על-ידי אותם שותפים, בהנחיית ד"ר ח'אלד אבו-עסבה ובהנחיית, הוקמו שתי ועדות יישוביות בין-מקצועיות, שתרכזנה את עבודת הגופים השונים למקרים הבעייתיים בגילים 0 עד 3 ו-4 עד 9, משום שלכל גיל כזה יש מטפלים אחרים לילד. הוועדות היישוביות הבין-מקצועיות האלה תפעלנה בחסות המועצה המקומית בדיר חנא. מרכיב נוסף של המודל הוא הוצאת אוגדן על-ידי הקבוצה המפרט את העבודה של כל הארגונים השותפים והפצתו לכלל ההורים. כדי לייעל את עבודת המודל הזה לקחנו על עצמנו את האחריות לפיתוח טופסי התקשרויות בין הגופים השונים ולפתח את הכלים המתאימים.

ב-2001-2002 הגענו עד לשלב הבנייה של המודל, כפי שתואר לעיל. מטרתו של השלב השני של הפרויקט, שיתחיל בקרוב, היא לפתח את הכלים ליישום המודל, לעשות מעקב אחרי היישום ולהעריך את תהליך היישום במשך השנה הבאה, כדי שנגיע לכך שכל השותפים יפנימו את התרבות הארגונית הכלל-מערכתית ברמה של היישוב דיר חנא.

משפט אחרון: על סמך הנתונים ששמענו מדניז נאון, אני מתאר לעצמי שכל אחד מכם היה יכול לשבת מאחורי השולחן שלו במשרד שלו, לקרוא קצת ולחשוב קצת ולבנות מודל, וייתכן מאוד שמישהו היה מגיע לאותו מודל שהגענו אליו. אבל, החשיבות כאן היא בכך שהקבוצה כולה בנתה ביחד את המודל, והגיעה ביוזמתה לכך שהמודל יהיה מקובל על כולם. אני מקווה, ויש לנו כבר סימן לכך, שהמודל אכן יצליח. אנחנו לא המשכנו את החלק השני, אלא, החברים בדיר חנא התחילו כבר ביישום המודל בלי לערב אותנו.

פאנל

עינת ביטרן: ברצוני לברך את מכון ברוקדייל. כל פעם שאני קוראת חומר על ילדים עם צרכים מיוחדים שיוצא לאור על-ידי המכון מתעוררות בי דאגות נוספות. אני חושבת שהעבודה שלכם, של המכון ושל כל מי שמצטרף אליכם, שמשמיעה את קולו הבלתי נשמע של הילד עם צרכים מיוחדים, שהוא קול כואב מאוד, והדברים שנאמרו פה, מעוררים אותנו להרבה מאוד מחשבות. למשל, נושא הילדים לקויי הלמידה. אני מקווה שיהיה כלי לאבחון, כי מזה חמש שנים, כשאני מסיירת בדרום, בכל המוסדות של החינוך המיוחד, וגם ביישובים הבלתי מוכרים, אני כמעט לא פוגשת ילדים שאובחנו כילדים עם ליקויי למידה. אלה הילדים שחשוב מאוד להשקיע בהם.

ילדים עם ליקויי למידה נוטים יותר לאלימות, לחוסר זהירות, ומועדים ליותר תאונות. בעיות רבות מאוד מאפיינות את הילדים עם הפרעות קשב ועם ליקויי למידה.

הדרום מאופיין במיעוט מוסדות, בעיקר בקרב האוכלוסייה הבדואית. בסך-הכל יש שני בתי-ספר גדולים לילדים בחינוך המיוחד, ועוד בית-ספר שלא מוכרז כחינוך מיוחד אבל מאכלס בתוכו את כל הילדים החירשים. יש שני גנים מצורפים במקום גיאוגרפי אחד, ועוד שני גנים שמצורפים לבית-ספר, ככה שלמעשה יש שלושה מקומות שאליהם הילדים מוסעים מכל הקהילה הבדואית. לדוגמה, ילד שאנחנו מטפלים כרגע בבעיות הסעה שלו. הילד הזה נוסע משש וחצי עד שמונה בבוקר כדי להגיע לבית-הספר שבו הוא צריך ללמוד. אם ניקח בחשבון שזה ילד עם צרכים מיוחדים אז הוא מגיע לבית-הספר עייף, הוא לא פתוח ללמידה. הוא גם קם הרבה יותר מוקדם, לא בטוח אם אכל ארוחת בוקר, והוא חוזר הביתה בארבע וחצי אחר-הצהריים. אם כבר נותנים את השירותים, אבל לא דואגים לתמיכה, יש פה בעיה גדולה מאוד.

המסר העיקרי של אחות טיפת חלב, שכבר שמעתי כאן מפרופ' ג'ק חביב, הוא שאנחנו צריכים לעזור לילדים למצות את המקסימום שנמצא בתוכם, וזה נכון לגבי כל ילד, ובפרט לילדים עם צרכים מיוחדים.

"התייחסו לבני אדם כאילו היו מי שצריכים להיות, ותוכלו לעזור להם להיות מי שהם מסוגלים להיות" (גטה).

אם כולנו, כחברה, נתאחד למען המטרה הזאת, עשינו הרבה מאוד.

בשנת 2000 נמצאו במחוז דרום 316 ילדים במגזר הבדואי שהתגלה אצלם לפחות מום אחד גדול - major malformation - עד גיל שנה, מתוך כ-6,500 לידות חי של תינוקות מהאוכלוסייה הבדואית (כ-5%). מספר זה אינו כולל ילדים עם פיגור שכלי שניתן לאבחן אותם יותר מאוחר, ואינו כולל תינוקות שנפטרו עד גיל שנה, שגם הם מהווים בעיה כבדה מאוד. המידע על כך נאסף מתוך הרשומות הרפואיות של טיפות חלב. ביישובים הבלתי מוכרים יש עדיין אחוז מסוים שלא הצלחנו להגיע אליהם. כשמדברים על בעיה גדולה הכוונה למום לב גדול, למום גדול במערכת העצבים. זה משהו שמפריע לילד בחיי היום-יום.

הורה לילד עם צרכים מיוחדים, גם קטנים וגם גדולים, מתרוצץ בלי הפסקה כאשר הוא מחפש לילד שלו את הטוב ביותר. הוא שומע משהו, הוא מיד הולך ומוציא את כל הכסף, את כל המשאבים המשפחתיים והנפשיים. פעמים רבות כשהילדים מגיעים לגיל חמש או שש, להורים כבר אין כוח לעשות שום דבר למענם, הם כבר באפיסת כוחות. אם להורים יש ידע ומודעות וכסף, אך אין מישהו שיעזור להם לתאם ולעשות איגום משאבים כמו שצריך, הם מאבדים את המשאבים שלהם מהר מאוד. ועל כך יש לתת את הדעת בתכניות שמתבצעות.

כאמור, ב-2002, ביישובים כסיפה ורהט, היו שני בתי-ספר בלבד לחינוך המיוחד. זה נתון מדאיג ביותר כי אנחנו יודעים שיש ילדים רבים שיושבים בבית. שמחתי לשמוע שמכון ברוקדייל מתכוון להיכנס לאוכלוסייה הבדואית בדרום, ולבדוק לעומק את הצרכים של הילדים. אני מניחה שנמצא עוד ילדים ואני כמעט בטוחה שאחת התוצאות מהמחקר הזה, תהיה שצריך להקים עוד מוסדות. אי-אפשר גם לתאר את המחסור בכוח האדם המקצועי, המיומן: קלינאי תקשורת, פיזיותרפיסטים, מרפאים בעיסוק. יש מעט כוח אדם מקצועי בדרום כולו. הורה שנוסע לבאר שבע ומתרוצץ כדי לקבל טיפול כלשהו, כולנו יודעים שלתת לילד פיזיותרפיה או ריפוי בעיסוק פעם בשבועיים אין לזה שום משמעות כמעט, אז זו באמת בעיה מאוד גדולה.

פעולות למניעה מומים מולדים: נטילת חומצה פולית; בדיקות סינון למחלות גנטיות: באוכלוסייה כללית, באוכלוסייה בסיכון; ביצוע מעקב היריון סדיר.

אנחנו חושבים שצריך להירשם לטיפת חלב כמה שיותר מוקדם בזמן ההיריון, כדי שניתן יהיה לנקוט בפעולות סינון לאיתור מהיר. לקיחה של חומצה פולית כחלק מפרויקט קידום בריאות שהוא מאוד מצליח, משמעותית ביותר למניעת מומים פתוחים במערכת העצבים (גם למומים אחרים אבל בעיקר למומים פתוחים במערכת

העצבים). עד כה, כאשר נערכו בדיקות סינון באוכלוסייה, כשהייתה מחלה כלשהי במשפחה בדרגת קרבה ראשונה, אז שאר המשפחה בדרגת קרבה ראשונה קיבלה חינוך בדיקות סינון לאיתור אותה מחלה. עכשיו יש שיפור, כל המשפחה המורחבת זכאית לקבל את בדיקת הסינון בעבור מחלה מסוימת שקיימת במשפחה, כאשר התנאי הוא שהשכיחות היא גבוהה מאחד לאלף ומעלה, כשמדובר במחלה מאוד חמורה, ושאפשר לגלות את המחלה מוקדם. נערכנו כבר לקראת ההפעלה של התכנית הזאת. עשינו מיון של המחלות השכיחות בקרב המשפחות במגזר הבדואי, ובקרב התכנית תצא לדרך. אני חושבת שתהיה לה תרומה גדולה מאוד.

אבל השירות שלנו קורס. אם צריכים לתת תכניות רבות לאוכלוסייה שזקוקה להרבה הדרכה ולהרבה הפניה, אנחנו לא יודעים איך נעמוד בקרוב בעומסים האלה, כי הילודה גדלה, כוח האדם מצטמצם, והמטלות גוברות. בהחלט תהיה לנו בעיה למלא את המשימה הזאת.

רוחי ח'ורי: אני רוצה לגלוש קצת מהנושא של שימוש במחקר, אבל דבריי קשורים גם לקידום ילדים ונוער. ברצוני לדבר על השינויים שחלו בחברה הישראלית ובתשלומי הזכאויות של ביטוח לאומי בעקבות שביתת הנכים וההסכם עם הנכים מנובמבר 1999. זאת, משום שההסכם הזה מהווה מהפך עקרוני בתפיסת מושג הזכאות בגין נכות.

אני רוצה להתייחס לכמה סוגיות הקשורות לילד הנכה. החל מ-1.11.1999 זכאים לקצבת ניידות גם חסרי רכב שאינם משתכרים, אם הם מקבלים קצבה לשירותים מיוחדים, או גמלה לילד נכה מן הביטוח הלאומי, או שהם שוהים במוסד, ובלבד שהם עונים על התנאים המפורטים בהמשך. לפני נובמבר 1999, כלומר לפני שביתת הנכים, כל ילד נכה שהיה זכאי לגמלת ילד נכה, לא היה זכאי לקצבת ניידות, למרות שהיה פגוע רגליים. וההפך, גם מי שהיה זכאי לגמלת ניידות לא היה זכאי לגמלת ילד נכה בעקבות ההסכם הנהוג שמנע קבלת שתי גמלאות בעת ובעונה אחת.

בעקבות שביתת הנכים חל שינוי והיה ניתן לקבל את שתי הגמלאות ביחד. לפני כן, אם היו באותה משפחה שני ילדים נכים, הם היו זכאים לשתי גמלאות לילד נכה ולגמלה לניידות בהסכם הניידות. בעקבות ההסכם הם זכאים לארבע קצבאות מביטוח לאומי: שתי קצבאות במסגרת ילד נכה, ועוד שתי קצבאות במסגרת גמלת הניידות. דברים אלה מהווים שינוי משמעותי מאוד, הן מבחינת הסכומים והן מבחינת הקיפוח שהיה קיים.

ילד ששולמה לו קצבת ילד נכה או גמלת ניידות, ונקלט במעון או בתנאי פנימייה, היו מפסיקים לו את התשלומים. זאת, מאחר שהוא קיבל את השירות הזה בגלל שהיה תלוי בעזרת הזולת, בעוד שילד נכה הוא מקבל את השירותים במוסד, ועל כן לא הייתה הצדקה שיהיה זכאי להמשך התשלום. בעקבות שביתת הנכים, ילד נכה, במידה שהוא מוסע ברכב מנועי מבין כותלי המוסד שש פעמים בחודש לפחות על-ידי ההורים, הוא זכאי להמשך קצבת הניידות, אפילו אם ההורים לוקחים אותו לסיבוב לקניון, לשפת הים, ומחזירים אותו, זה נחשב יציאה לכל דבר.

כפי שידוע לכם, יש הרבה נכים שהם מרותקים לכיסא גלגלים, או זקוקים לכיסא גלגלים, או משתמשים בו. נכים כאלה זקוקים לרכב ואן או לרכב מסחרי. כדי להשתמש ברכב הזה, הנכה חייב לעלות במעלית או להשתמש באבזרים, או שיסיעו אותו. בעקבות שביתת הנכים, המוסד לביטוח לאומי מממן היום עד 80% מערך הרכב ללא המסים. בעבר היינו מממנים רק את המסים החלים על רכב כזה, ולא תמיד את מלוא המסים, זה היה תלוי במספר קריטריונים.

כלומר, מישוהו שנוהג ברכב ומאשרים לו רכב מסוים (יש מכון מיוחד בתל אביב שקובע אם המוגבל זקוק לרכב ואן או לרכב מסחרי מיוחד), אז אנחנו יכולים לממן לו את כל המסים החלים על הרכב, בנוסף ל-80% מערך הרכב ללא מסים, כלומר, בסופו של דבר הוא צריך לממן רק 20% מכלל ערך הרכב.

בנוסף, כדי שהמוגבל יוכל להשתמש ברכב הזה מאשרים לו, כמובן, אבזרים מיוחדים, כגון מעלית, כיסא נשלף, ואבזרים אחרים שעולים כסף רב. לפיכך, המוסד לביטוח לאומי משתתף ב-95% מערך האבזרים האלה, כולל מע"מ. כלומר, המוגבל משתתף רק ב-5% מערך האבזרים.

במסגרת המוסד לביטוח לאומי פועלת קרן לביטוח שירותים לנכים. הקרן הזאת יכולה גם לממן לימודי נהיגה על רכב מיוחד שהוא רכוש של המוסד לביטוח לאומי. כלומר, מוגבל בניידות המרותק לכיסא גלגלים, שנקבע שהוא מסוגל לנהוג ולהשתמש רק ברכב ואן עם אבזרים, המוסד יכול לממן לו את לימודי הנהיגה.

עד כאן לגבי השינויים שחלו בעקבות שביתת הנכים. בנוסף, אזכיר משהו חשוב מאוד - כל אלה שלא נהגו וקיבלו קצבה, קצבת ניידות או הלוואה עומדת דרך המוסד לביטוח לאומי, עם הגיעם לגיל 65 ההטבה הזו הופסקה בטענה שהגיעו לגיל 65 ועכשיו הם זכאים לקצבת זקנה. בעקבות שביתת הנכים, הקצבה תמשיך להשתלם להם מעבר לגיל 65, כל עוד הם עונים על הקריטריונים, ולא חשוב אם הם זכאים לקצבת זקנה או אינם זכאים לה.

רציתי להוסיף כמה מלים על השימוש במחקר וחשיבותו. חשוב מאוד לחקור ולא רק מבחינה חברתית וקריטריונים אחרים, אלא גם נקודתית. הסניף שלנו הוא אחד הגדולים בארץ, ולא פעם הבעיות הן בגלל ההרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה; כלומר, הבעיות הנוכחיות הן בגלל נישואים בתוך המשפחה. אבל, יש גם גורמים אחרים לבעיות, כגון איכות הסביבה. למשל, אנחנו ערים לתופעה בדיר חנא שיש ילדים רבים שסובלים מאסתמה. עד היום לא נערך מחקר שירד לעומק הבעיה ובדק למה בכפר דיר חנא יש אחוז כל-כך גדול של ילדים שסובלים מאסתמה. אולי בכלל לא מדובר באסתמה, למרות האבחנה של הרופאים שזו אסתמה. יכול להיות שזו אלרגיה. אבל, לא נתקלנו בבדיקה לעומק לאיתור הבעיה. כלומר, הרופאים לא דאגו להעביר את הילד לבדיקה אם מדובר באלרגיה או באסתמה. לכן, הייתי מאוד מבקש שיהיו מחקרים נקודתיים לאיתור בעיות, וכך אפשר יהיה גם לדעת את הסיבות, ולפתור ולצמצם את המספר הגדול, לצערי, של הילדים הנכים במגזר שלנו.

הייתי רוצה לתת גם כמה מספרים. למשל, מאז מארס 2002 עד פברואר 2003, קיבלנו בנצרת 451 תביעות של ילדים נכים, מתוכם אושרו 178 ילדים. זה מראה גם עד כמה הקריטריונים שלנו נוקשים. למשל, בחיפה, שהוא סניף דומה לנצרת, אולי מעט יותר גדול, התקבלו 191 תביעות לילד נכה. באשקלון 109.

לסיום, הייתי שותף בפרויקט דיר חנא, ויש לי בקשה אחת, שהפרויקט הזה ייושם ושיהיו לו תוצאות.

דיון

משתתפת: כאשר הצוות המקומי רוצה משהו הדבר מתבצע. זאת אומרת, גם מה שנעשה עכשיו בדיר חנא מתבצע משום שיש הרבה אנשים מקומיים, שמעוניינים שמהידע, היוזמה, והצורך האמיתי שלהם יצא משהו.

אני חושבת שטוב לעשות מחקר, אבל בנוסף למחקר צריך המון יוזמה מקומית, כי מהיוזמה המקומית יוצאות התשובות הממשיות. לכן אני רוצה לעודד את כל מי שיעשה דברים ברמה המקומית, ואז, אני חושבת, תהיה תשובה גם ברמה הלאומית.

משתתף: אני מנהל מחלקת חינוך, ואני מברך על המפגש. כמו שאמרה הגברת לפני, עם כל הכבוד למחקרים, זה לא מספיק, צריך גם להרים את הכפפה ולעשות דברים בשטח.

בזמנו היה מחסור בעובדים סוציאליים במגזר הערבי, ושרת העבודה לקחה על עצמה אתגר להשלים את החסר. לקחו קבוצה של אקדמאים מכל המגזר הערבי, ולמדו על חשבון משרד העבודה או משרד אחר, והמחסור הזה כמעט הושלם. אני רוצה להציע רעיון ליוזמה. יש מחסור קשה ואכזרי בכוח אדם פרה-רפואי בגליל, במשולש, וגם בנגב. יש הרבה אקדמאים במגזר הערבי הסובלים מאבטלה, קחו יוזמה, קחו אותם לבתי-ספר, לאוניברסיטה, תלמדו אותם כמה שנים שצריך, ואז הפער הזה ייסגר.

משתתף: אני מנהל מוסד נעול לנוער עברייני. אני רוצה להגיד מילה אחת על הקשר בין ליקויי למידה, חוסר הידע בכלל והפשעה והעבריינות. לצערי הרב, אני יכול להגיד באופן מוחלט שחלק גדול או גדול מאוד מבני הנוער העבריינים סובלים בעיקר מליקויי למידה, או מאי-ידיעת קרוא וכתוב, וזה פוגע כמובן בדימוי העצמי שלהם, ומביא אותם לביצוע עבירות. את העוול הזה קשה מאוד לתקן אחר-כך בגילאים שמגיעים אלינו.

משתתף: אני פסיכולוג. רציתי רק להעיר בקשר לדבריה של דניז נאון. ראשית, היא דיברה על המחסור בשירותים במגזר הערבי, והעלתה כמה סיבות לכך. אבל, הדבר העקרוני והאמיתי שהיא לא נגעה בו, כך אני חושב, הוא שאם יש אב או אם בכל משפחה שמעדיפים אלכוהול וסמים על החלב והמים, אזי יש ליקוי במשפחה. שנית, דניז דיברה על כך שיש מחסור בתקנים במגזר הערבי. צריכה להיות אפליה מתקנת. מדברים על זה כל הזמן, אבל לא עושים מספיק לשנות את המצב.

משתתפת: אני רוצה להמשיך את דבריו של קודמי, ולהתייחס לדבריה של עינת ביטרן על מה שקורה במחוז דרום. לעמותת רופאים לזכויות אדם יש פרויקט שעוסק בזכויות בריאות של הבדואים בכפרים הלא מוכרים בנגב הצפוני. דיברו כאן על עידוד נשים להגיע לבדיקות בטיפות חלב, בלי להזכיר שיש כל-כך הרבה מקומות שבהם טיפות חלב פשוט לא קיימות או לא מתפקדות. אנחנו עשינו הרבה מבחינה משפטית כדי לחייב את מדינת ישראל לספק לאוכלוסייה הזאת את השירותים שמגיעים לה כדין, אבל עדיין לא הגענו לתוצאות שהיינו רוצים להגיע אליהן.

המחסור באנשי מקצוע דוברי ערבית בשירותים הפרה-רפואיים הוא בעיה חריפה גם במרכז. יש לנו פרויקט בערים רמלה ולוד, ואני רוצה לומר שבמפתיע או שלא במפתיע, דווקא בערים המעורבות הקשיים הם לפעמים הרבה יותר חמורים, מכיוון שאין שם תקנים מיוחדים לאנשי מקצוע שבאים מן האוכלוסייה הערבית. כלומר, מדובר לא רק על בעיה בפריפריה, אלא גם בבעיה שנוגעת לאוכלוסייה הערבית שגרה במרכז.

משתתפת: אני יועצת במגזר הבדואי. הנושא עלה גם בהתלבטויות שלי ושל יועצות אחרות. אנחנו עובדות בבתי-ספר ויש הרבה ליקויי למידה, אני חושבת שיותר מ-5%, אך אין לנו אבחונים ואין תקציבים בבתי-הספר. אני רוצה לדעת מעשית מה אפשר לעשות.

משתתף: אני רוצה להציע פה הצעה כהמלצה או כאחת ההמלצות המרכזיות מהיומיים האלו, והיא לבנות תכנית פעולה רצינית, בשיתוף המגזר הערבי ומוסדותיו, ועדת המעקב, עמותת הגליל, מכון אלראזי, וגופים רבים אחרים וטובים, בשיתוף עם מכון ברוקדייל ומכוני מחקר אחרים. לעשות תכנית פעולה מסודרת, שתבסס, כמובן, על כל המחקרים והנתונים, שחלק מהם כבר יש לנו, ואז להתחיל לחייב את כל המוסדות להיכנס לתכנית הזו, ולהתחיל לפעול, כי אחרת אנחנו נמשיך לדבר על מחסור ועל חוסר תיאום, ונשאר באותה מסגרת.

חייב לקום גוף שייקח אחריות, ויבנה תכנית פעולה מסודרת ברמת המקרו, ומזה לגזור יוזמות. אבל לא מספיק להסתמך רק על יוזמות.

משתתף: אני מתמחה בסוציולוגיה. שמעתי את כל הטענות של האנשים, ובהחלט יש מקום חשוב למוסדות. אבל אני רוצה גם להתייחס למקומם של ההורים בנושא הזה. מה הם יכולים לתרום למערכת הזאת, כיצד אנחנו יכולים להכין תכנית

שתנחה את ההורים על מנת שנוכל לגלות מוקדם את הבעיות של הילדים האלה. חשוב מאוד שתהיה תכנית כזאת כי ההורים הם הראשונים שצריכים לפגוש את הבעיות האלה, ורק אחר-כך הטיפול עובר למוסדות המטפלים.

משתתף: שלום, אני רכז נוער ערבי בעיר מעורבת. אני רוצה להצטרף לדבריה של אחת המשתתפות שדיברה על הערים המעורבות, ולהוסיף על דבריה של דניז נאון שהציגה את הבעיות של השירותים והתפיסה של השירותים באוכלוסייה הערבית. בשונה מהכפרים הלא מעורבים, זאת אומרת, כפרים שיש בהם רק ערבים, והאנשים המטפלים שם הם לרוב ערבים, הרי במקומות שהאוכלוסייה מעורבת (למעשה זה לא כל-כך מעורבת, אלא דומה יותר לקנטונים, כאשר כל אחד חי בשכונה שלו), השירותים לא נמצאים בדרך כלל בשכונות המגורים של הערבים, ולכן יש בעיה של נגישות.

ועוד בעיה של נגישות: מכיוון שחסרים תקנים של אנשים שבאים מקרב דוברי השפה הערבית, אנשים מפחדים לגשת לשירותים. הם חוששים גם מהשפה וגם מהמפגש עם הצד האחר, הצד היהודי. כל הזמן מספרים שבערים מעורבות שבהן חיים ערבים ויהודים זה טוב. אבל, זה לא תמיד כך. זו בעיה מאוד רצינית, ולצערי לא מצאתי הרבה מחקרים שמדברים עליה.

משתתפת: אני אחות אחראית בטיפת חלב. התגובה שלי למחקרים דווקא חיובית. המחקרים באמת תורמים, וזה מקדם. מהמחקרים שנעשו הגענו ליוזמות. יש פרויקט של אשלים שפועל עכשיו בשיתוף עם משרד הבריאות, והתחילו יוזמות בכל המגזרים. אני ועוד אחות מפעילות עכשיו שני פרויקטים ביוזמה אישית שלנו, וכולם רצו ביוזמה ורצו שהיא תהיה מקומית. בפרויקט הראשון הורים ונוער מקדמים פעוטות במרכז סנסו-מוטורי לקידום ילדים מגיל אפס עד גיל שש. יש מחסור גדול בשירותים לקבוצת גיל זו בכל המגזר, ובמיוחד במשולש. ביאמה יש פרויקט שני של הורים למען ילדים שגם הוא מתמקד בשפה ובתקשורת, בגלל שיש בעיה של תקשורת אצל ילדים. האחות זיהתה בעיות אצל הילדים וראתה שיש בעיה של תקשורת עם האמהות, מכיוון שהאמהות יוצאות לעבודה, והילד נשאר אצל הסבתא. לפיכך אנחנו עובדים עם אמהות וסבתות בקבוצות רב-דוריות בתוך התחנה, וזה טוב. אני מאחלת לאשלים ולגיוינט שימשיכו לסייע לנו בפרויקטים טובים.

משתתף: אני מנהל ארגון לשירותים חברתיים. אני רוצה לחזור לנקודה עיקרית שמתחברת לדברים שנאמרו כאן על היוזמה האישית.

אני חושב ששנים רבות, מזה עשר שנים או יותר, ערכנו ימי עיון, ודיברנו על סקרים, ואספנו הרבה אינפורמציה, שמדברת על האזור הדרומי הבדואי ועל הצרכים שלהם. ודיברנו גם על הצרכים המיוחדים שלנו במגזר הערבי. רציתי לראות יום עיון שיציג לי תכניות ביצוע, והצלחה של תכניות ביצוע. השתתפתי באגודת הגליל, אספנו הרבה אינפורמציה ויש בנק אינפורמציה שלם, שאפשר לשלוח ממנו מה שרוצים, את כל התוצאות, אם זה בנגב, אם בערים השונות. יש לנו תוצאות על אחוזי הילדים עם צרכים מיוחדים, ועל מהות הפיגור ועל מהות הנכויות. נשאר לנו רק לעבור לתהליך ביצוע, לשים את היד על הדופק ולהגיד איפה הבעיה שלנו. נכון גליה, שאנחנו צריכים יוזמה אישית. יוזמה אישית יכולה להזיז הרבה דברים, בעיקר את היוזמה האישית של מנהל מחלקת הרווחה.

הגיוינט בא והאמין בקשישים, הזיזו עולמות, הקימו בכל מקום ומקום מועדון יום לקשיש, טיפלו בנושא, השקיעו כסף, לקחו משהו רציני שהזיז הרבה דברים, ובנו הרבה. למה אנחנו עדיין מדברים על איסוף אינפורמציה, אנחנו ב-2003, נעבור הלאה. לצערי הרב, יש לנו אינפורמציה, וצריך לעבור לתהליכים של ביצוע.

משתתף: האנשים בשטח יודעים שהבעיה היא תמיד בעיית תקציב. הילד עם צרכים מיוחדים זקוק לטיפול ועזרה ולשם כך יש צורך בתקציב, אז חשוב לדבר על מי יממן את השירותים; ועם המצב הכלכלי בארץ - על האלטרנטיבות הנוספות על מימון ממשלתי.

משתתפת: אני עוסקת בהכשרת מטפלות באגף להכשרה במשרד העבודה. אני רוצה ליידע אתכם שיש מקצוע חדש שנקרא סיעות התפתחותיות. המקצוע הזה הוא בשיתוף עם משרד הבריאות. אנחנו מכשירים אנשים שיעבדו בעתיד עם ילדים בעלי צרכים מיוחדים, ואנחנו זקוקים לשיתוף פעולה של כל המכונים להתפתחות הילד בארץ. המחקרים מיפו כמה כוח אדם יצטרכו, והוכיחו באיזה מקומות יש צרכים מיוחדים, ועל פי זה אנחנו מקיימים את הקורסים.

משתתפת: בתקופה האחרונה יש יותר מודעות לנושא של הגיל הרך, וזה הולך ותופס יותר גובה במגזר הערבי. הנושא הפרה-רפואי הוצג הבוקר כאחד הגורמים לאי-ביצוע תכניות רוחביות רב-מקצועיות, ואני רוצה להתייחס לכך ולהגיד, זה לא מספיק. כלומר, מצד אחד, אנחנו יוצרים מודעות, וזה טוב כי כך אנחנו מגיעים גם לשטח. מצד שני, הפער בין זיהוי הבעיה לבין מתן מענים מקצועיים מצד אנשי מקצוע אצלנו הוא גדול, כי אין לנו כוח אדם מקצועי. יש תפקיד גם למערכות כמו

ברוקדייל והג'וינט ואחרים להתריע על מחסום רציני בעניין זה. הכוונה היא שהיום יש הגבלה בכל האוניברסיטאות של גיל 20 על הרשמה ללימודים במקצועות הטיפוליים הפרה-רפואיים, וזה לא סוד שרבות מהצעירות שלנו, הן בנות 18-20 כשהן פונות ללימודים. הפער הזה בין 18 ל-20 מנשיר חלק מאוד גדול מפוטנציאל מקצועי אמיתי מאוד למקצועות האלה. אם אנחנו רוצים לתת מענה, ולטפל באופן בסיסי בגורמים ובתפקידן של המערכות, יש לתקוף את הנושא הזה.

הייתה כאן התייחסות לנושא של ערים מעורבות. משום מה מתייחסים באופן שונה אל הפריפריה ואל המגזר הערבי בערים מעורבות. אבל המגזר הערבי בערים מעורבות אינו שונה מבחינת הנתונים שלו מהמגזר הערבי הכללי. המגזר הערבי בערים כגון רמלה או לוד מתאים מבחינת השירותים וכל הנתונים שהוצגו פה, לכלל המגזר הערבי. כך, שצריך להגיע לשטח הזה, ולנסות גם שם לתת פתרונות.

משתתפת: ברצוני לדבר על פרויקט המודל בדיר חנא. מהעבודה שלי בשטח עולה כי חוסר התיאום המזוויע והמשווע הוא אחת הבעיות העיקריות שמונעות מאנשים לקבל את השירותים שמגיעים להם. המודל הזה נראה לי מאוד מעניין וחיובי, ועל כך אני בהחלט שמחה. אבל, ההתייחסות העיקרית שלי היא למה שנאמר על-ידי עינת ביטרון, האחות המפקחת על החינוך המיוחד במחוז הדרום. אני חושבת שמקומם לדון בכל שיחה בריאותית, אפילו אם היא קשורה במקרה הזה לחינוך המיוחד, בנושא של המומים המולדים. לכאורה, זאת הבעיה הבריאותית העיקרית של האוכלוסייה הבדואית שחיה בעיירות שהוקמו על-ידי הממשלה, או בכפרים הבלתי מוכרים, מה שמאפשר להמעיט בחשיבותן של כל הבעיות האחרות, שקשורות לתנאי סביבה, ולתנאי קיום.

ד"ר ח'אתם כנאענה: במענה לנקודה שהועלתה לגבי מתן עידוד לאנשים ללמוד מקצועות פרה-רפואיים. אני חייב להזכיר שזו השנה השלישית שאגודת הגליל נותנת מעל שמונים מלגות לסטודנטים הערבים הלומדים את הנושאים: ריפוי בעיסוק, ריפוי בדיבור, פיזיותרפיה, וגם חינוך מיוחד בקטעים מסוימים, ונמשיך בכך עוד שנתיים. אגודת הגליל ואגודת רעיה מעורבות בזה ביחד.

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה: ברשותכם, אגיב בשלושה ארבעה משפטים לכל הדוברים אשר הביעו דעתם.

ראשית, אני מעריך את השתתפותכם. לדעתי, אם הייתה זעקה והיה כאב, זה נובע מהשטח. זה כאב אמיתי. הצרכים הם מאוד מיידיים ומאוד דחופים. המטרה של הכנס, כפי שהצגתי אותה בבוקר, היא קודם כל להביא את הנתונים מהשטח, גם אם הם ידועים. עם הנתונים האלה, יש לנסות להשפיע על מקבלי ההחלטות, הן ברמה הארצית והן ברמה המקומית.

במשך היום מוצגים פרויקטים שרבים מהם נבעו ממחקר או לוו על-ידי מחקר. כך, למשל, בבוקר הוצג מחקר על מוגבלויות, וקשיים בקבלת שירותים, וד"ר ח'אתם כנאענה הציג את המודל לתיאום שירותים שהוא תוצאה של המחקר הזה. בנצרת ביצענו סקר צרכים בקרב בני הנוער, ונציג מודל כיצד לטפל בבעיות שונות. כך, שנראה דוגמאות רבות, כיצד מחקר יכול לעודד ולקדם פעולה בשטח.

מושב שני

ילדים בגיל הרך



יו"ר:

ד"ר ג'יהאד עיראקי

מפקחת ארצית, מרכזת החינוך הקדם-יסודי בחברה הערבית, משרד החינוך

משתתפים:

רנדי גרבר, חוקרת, ג'וינט-מכון ברוקדייל

פרופ' יונה רוזנפלד, יועץ בכיר, ג'וינט-מכון ברוקדייל

חובייה ח'מיס, אחראית תחנה לבריאות המשפחה ברמה, משרד הבריאות

פאנל:

ריאד טיבי, מנהל תכנית ומעריך, הקרן לפיתוח תכניות לגיל הרך, המשפחה והחברה הערבית

נדיה חילו, מנהלת מרכז הירש לגיל הרך, תל-אביב-יפו

פתיחה

היו"ר ד"ר ג'יהאד עיראקי



החינוך בגיל הרך נמצא בתקופה האחרונה בכותרות כל הזמן. כולם מדברים על החינוך בגיל הרך: מתי החינוך בגיל הרך מתחיל? איך מתחילים חינוך בגיל הרך? ובכלל, מהו חינוך בגיל הרך, האם הוא מתחיל עם המסגרות הפורמליות של גן הילדים, או שהוא מתחיל מוקדם יותר? ואיך אנחנו יכולים לעזור לקדם את החינוך בגיל הרך? כל אלה הן שאלות שרבים מהמחקרים ניסו להשיב עליהן. בזמן האחרון הסיסמה שכולם מאמצים, היא שחינוך מתחיל מלידה. זאת אומרת, כל הגורמים מעורבים, הן ההורים והן הקהילה, הן המחנכים והן משרדי הממשלה, כולל משרד האוצר, כולם שותפים לחינוך בגיל הרך.

נציג היום שני מחקרים. המחקר הראשון הוא על רווחתם של ילדים בגיל הרך, והמחקר השני מביא יוזמה ללמוד איך להיות "הורה טוב דיו" - איך אנחנו יכולים לגרום להורים להרגיש יותר טוב, ולהיות הורים יותר טובים.

ילדים ערבים בגיל הרך בישראל: ממצאים ראשוניים מסקר ארצי השוואתי רנדי גרבר



בתחילת שנת אלפיים יצאנו למסע למידה על ילדים צעירים בגיל שלוש עד חמש ומשפחותיהם, אורח חייהם והתמודדותם עם עולם משתנה. העיתוי של המחקר, בתחילתו של מילניום חדש, העניק למהלך תחושה של התחדשות.

הסקר התאפשר באמצעות תמיכה מקרן ברנרד ואן ליר וקרן ריצ', ונעשה בשותפות עם המרכז לפיתוח בריאות ראשונית ברמאללה כמחקר השוואתי ישראלי-פלשתינאי. הסקר תוכנן בראייה רב-תרבותית ורב-תחומית. כלי המחקר שכללו שאלון הורה וכן שאלון ילד, נבנו על בסיס סקירת הספרות וראיונות עומק שקיימנו בשלב מקדים עם משפחות שייצגו קבוצות שונות באוכלוסייה. להלן מובאים בהצגת בכורה הממצאים בסקר.

בישראל חיים היום כ-360 אלף ילדים גילאי שלוש עד חמש שמתוכם כ-31% הם ילדים ערבים. הסקר בוצע באמצעות ראיונות פנים-אל-פנים עם האמהות וחלק מהילדים בכ-800 משפחות בישראל, יהודים וערבים.

בחברה הערבית דגמנו על פי סוג התיישבות: עיר, עיירה וכפר. בנוסף, ייצגנו גם את החברה הבדואית באמצעות ראיונות עם משפחות בדואיות החיות בצפון הארץ (מחקר נוסף המתקיים כעת מתמקד בילדים ובבני נוער בדואים החיים בדרום). המדגם כולל 370 משפחות עם ילדים צעירים בחברה הערבית, כ-200 מתגוררות ביישובים עם עשרת אלפים תושבים ומעלה (ערים ועיירות), 84 גרות בכפרים קטנים, ו-93 בחברה הבדואית.

על פי הספרות, הגיל הרך הוא גיל המאפשר מרב ההזדמנויות לגדילה ולהתפתחות פיזית, רגשית, קוגניטיבית, מוטורית, שפתית וחברתית. המודל האקולוגי של

ברונפנברגר מאפשר לנו למקם את ההזדמנויות לגדילה ולהתפתחות במעגלים הסובבים את הילד. במרכז נמצא הילד, ומסביבו נמצאות המשפחה והקהילה. ההזדמנויות לגדילה ולהתפתחות מושפעות מגיל הילד; מאישיותו ומאופיו; ממצב בריאותו, ממוגבלות או מגורמים אחרים; ומהציפיות והרצונות של הילד.

1. ילדים בגיל הרך מבליים זמן רב בחיק **המשפחה**. המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של המשפחה; היחסים במשפחה והפעילויות הנעשות בתוך המשפחה; והציפיות של ההורים מהילד - כל אלה מהווים חלק מהגורמים במשפחה המשפיעים על ההזדמנויות לגדילה והתפתחות.

2. בסביבת **הקהילה** יש גורמים המשפיעים הן על ההזדמנויות של הילד ישירות, והן על היכולת של המשפחה לתמוך בו ובהתפתחותו. בין הגורמים הללו יש: מערכות פורמלית ובלתי פורמלית ללמידה; ומערכות תמיכה וייעוץ למשפחה הכוללות מערכות תמיכה בלתי פורמליות, למשל, קרובים או חברים, ותמיכה פורמלית הניתנת על-ידי שירותים חברתיים.

המידע לגבי קיום או מיעוט הזדמנויות בכל אחד מהמעגלים מהווה בסיס חשוב לקביעת מדיניות ופיתוח שירותים. במידה שההזדמנויות קיימות, חשוב לבחון כיצד ניתן לבנות עליהן, ולחזקן באמצעות מדיניות ותכניות התערבות מתאימות. במידה שהסביבות השונות של הילד מתקשות לספק תנאים ההולמים לגדילתו ולהתפתחותו, נדרשים מדיניות ושירותים שיפצו על מיעוט ההזדמנויות כדי לאפשר הזדמנות נאותה לכל ילד.

להלן יובאו ממצאים ראשוניים מהסקר, המצביעים על הגורמים התורמים להזדמנויות לגדילה ולהתפתחות בכל אחד מהמעגלים, ולעומתם הגורמים העלולים להגביל את ההזדמנויות של הילדים.

הסביבה המשפחתית של הילדים

נתחיל במעגל המשפחה. כמעגל הקרוב ביותר לילד, המשפחה היא סביבה מלאת הזדמנויות. ההזדמנות הראשונה היא הזמן שהילד מבלה עם בני המשפחה.

לוח 1: סביבה משפחתית: פעילויות עם בני המשפחה (באחוזים)

סך-הכל יהודים	ערבים			סך-הכל	
	ישובים בדואים בצפון	כפר	עיר/ עיירה		
84	100	98	89	**91	כל בני המשפחה אוכלים יחד פעם ביום
78	60	86	79	80	כל בני המשפחה יצאו לטיול של חצי יום לפחות
71	100	95	92	**93	הילד מבלה בחברת סבתא אימא מקדישה זמן לעסוק בפעילות האהובה על הילד
88	83	88	*76	**78	

* $p < 0.05$ בין קבוצות בתוך החברה הערבית
 ** $p < 0.05$ בין סך-הכל ערבים וסך-הכל יהודים

בחברה הערבית הילדים מבליים זמן רב בחברת המשפחה הקרובה והמורחבת: 91% אוכלים יחד פעם ביום עם יתר בני המשפחה, 80% יצאו לטיול של חצי יום עם יתר בני המשפחה בחצי השנה שקדמה לריאיון איתם. כמעט כל הילדים בחברה הערבית מבליים בחברת הסבתא. ברוב הנושאים האלה, הילדים בחברה הערבית מבליים עם משפחותיהם יותר מאשר הילדים בחברה היהודית.

אופן ניצול הזמן בו הילד מבלה עם בני המשפחה טומן גם בחובו הזדמנויות להתפתחות. מעל ל-75% מהאמהות בחברה הערבית, מדווחות שהן מקדישות זמן לעסוק בפעילות האהובה על הילד.

שאלנו את ההורים מה הם עושים ביחד עם הילד. מהלוח ניתן לראות שהאמהות דיווחו על מגוון רחב של דברים שהן עושות יחד עם הילד.

לוח 2: סביבה משפחתית: מה הילדים עושים ביחד עם אימא (באחוזים)

סך-הכל ערבים	סך-הכל יהודים	פעילות
71	81	פעילות יצירתית (עבודות-יד, מוזיקה, וכד')
62	39	משוחחים
58	78	משחקים חינוכיים
55	30	צופים בטלוויזיה
44	60	קוראים ספרים
36	31	עבודות בית

מהנתונים בלוח, כמו גם בראיונות העומק שקיימנו עם האמהות, למדנו שהאמהות נוטלות תפקיד חינוכי לגבי הילד, ורואות בעצמן משאב חשוב בקידום הלמידה שלו ובהתפתחותו. דבר זה מתבטא בתשובות השכיחות ביותר לגבי מה הן עושות יחד, שיש בהן היבט חינוכי: 71% מדווחות שהן עוסקות בפעילויות יצירתיות (אומנות,

מוזיקה, ריקודים עם הילד), 62% מדווחות שהן מקדישות זמן לשוחח איתו, כמעט 60% מקדישות זמן למשחקים חינוכיים, וכמעט מחצית מהאמהות קוראות ספרים עם הילד. כמו-כן, האמהות עושות יחד עם ילדיהן עבודות בית וצופות איתם יחד בטלוויזיה.

אחוז משמעותי מהאמהות לילדים בגיל הרך בחברה הערבית הן בעלות השכלה נמוכה מאוד: 23% מהאמהות הערביות למדו 10 שנים או פחות ובקרב האמהות בחברה הבדואית האחוז מגיע ל-33%. הדבר מחייב מאמצים לחזק את האמהות ולפצות על מה שהילד לא יכול לקבל בבית מבחינה חינוכית. למרות רמת ההשכלה הנמוכה יותר של האמהות הערביות, ציפיותיהן לגבי ההשכלה של ילדיהן גבוהות ביותר, ואף עולות על הציפיות של האמהות היהודיות: 91% מהאמהות הערביות היו רוצות שילדיהן ילמדו מעבר לרמה של בית-ספר תיכון, ו-54% היו רוצות שילדיהן ירכשו מקצוע אקדמי. ציפיות אלו מבטאות את ההכרה והמודעות העמוקה בקרב האמהות הערביות בחשיבות ההשכלה והמקצוע לקידום ילדיהן.

לוח 3: סביבה משפחתית: השכלת ההורים וציפיות להשכלת הילדים (באחוזים)

סך-הכל יהודים	ערבים				סך-הכל
	ישובים בדואים בצפון	כפר	עיר/ עיירה	ישובים	
5	33	27	20	23**	השכלת האם (פחות מ-10 שנים)
85	80	95	91*	91**	ציפיות שהילד ילמד מעבר לבית-ספר תיכון
22	80	49	55	54**	ציפיות שהילד ירכוש מקצוע אקדמי

* $p < 0.05$ בין קבוצות בתוך החברה הערבית

** $p < 0.05$ בין סך-הכל ערבים וסך-הכל יהודים

מבחינת מאפייניהן הסוציו-אקונומיים של המשפחות, בולטים האחוזים הגבוהים של משפחות גדולות (46% מהמשפחות, ו-60% בחברה הבדואית), כמו גם היעדר אמצעים כלכליים המתבטא באחוז הילדים החיים במשפחות שדיווחו על הכנסה מתחת לקו העוני³ (56%), ואחוז המשפחות בהן שני ההורים לא עובדים (21% מהמשפחות). לעתים רחוקות מגיע היעדר המשאבים עד כדי חוסר אפשרות לרכוש לילד ביגוד בסיסי כמו מעיל חורף. ממצאים אלה קשים ודורשים התייחסות מיוחדת.

³ לפי קו העוני שפורסם לשנת 2002 (השנה בה אספנו את הנתונים) על-ידי המוסד לביטוח לאומי, המתבסס על הכנסה וגודל המשפחה.

לוח 4: סביבה משפחתית: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים (באחוזים)

סך-הכל יהודים	ערבים				סך-הכל	
	ישובים בדואים בצפון	כפר	עיר/ עיירה	סך-הכל		
7	17	-	3	**3		משפחה חד-הורית*
26	60	43	46	**46		משפחה גדולה (4+ ילדים)
11	20	17	21	**21		שני ההורים לא עובדים
31	50	54	57	**56		מתחת לקו העוני
						אין באפשרותם לקנות מעיל חורף
4	-	5	7	6		

* $p < 0.05$ בין קבוצות בתוך החברה הערבית

** $p < 0.05$ בין סך-הכל ערבים וסך-הכל יהודים

המשפחה מהווה את הסביבה הראשונה של הילד. כדי שסביבה זו תוכל להתמודד היטב עם כל האתגרים שמציב גידול הילדים, היא זקוקה לתמיכת המערכת הקהילתית הפורמלית והבלתי פורמלית. המשפחות זקוקות למידע ולתמיכה לגבי גידול הילד, ומחפשות אותם בתוכיה ומחוצה לה.

כפי שלמדנו מראיונות העומק שנעשו בתחילת המחקר, אמהות רבות חשות בלבול לגבי הדרך הנכונה לגידול ילדיהן. כפי שאמרה אחת האימהות: "אני אף פעם לא בטוחה אם אני עושה את הדבר הנכון". אך התמיכה שהאמהות מקבלות לא תמיד יעילה. אם אחרת אמרה: "בסופו של דבר הייתי מבולבלת מכל סוגי הייעוץ השונים שקיבלתי".

בסקר ביקשנו מהאמהות לדרג את התדירות שבה הן מקבלות תמיכה ועצה ביחס לדרכים שונות להתמודד עם גידול הילדים ממקורות במשפחה וממקורות פורמליים ובלתי פורמליים בקהילה. האימהות ציינו שאת הייעוץ והתמיכה בתדירות הכי גבוהה הן מקבלות בתוך המשפחה, אם מבן זוגן או מהאימא שלהן.

באשר לתמיכה מהגורמים הפורמליים והבלתי פורמליים בקהילה, לוח 5 מצביע על כך שמחצית מהאמהות הערביות והיהודיות כאחת חשות שלעתים קרובות הן מקבלות תמיכה מרופא. כשליש מהאמהות הערביות והיהודיות מקבלות תמיכה מהגננת. אחוז הפונות לקבלת תמיכה מהרופא או האחות גבוה במיוחד בקרב האמהות הבדואיות. נתונים אלה מצביעים על האפשרות להיעזר בגורמים אלה לקבלת תמיכה וסיוע לאמהות. שליש מהאמהות הערביות דיווחו שהן מקבלות מאמצעי התקשורת ייעוץ ביחס לגידול הילדים.

לוח 5: מערכות ייעוץ למשפחה בקהילה: אחוז האמהות המקבלות ייעוץ מגורמים שונים לעתים קרובות (באחוזים)

סך-הכל יהודים	ערבים				סך-הכל	
	ישובים בדואים בצפון	כפר	עיר/ עיירה	סך-הכל		
47	80	44	48	**49		רופא
33	40	26	36	**34		גננת
20	80	27	*30	**31		אחות טיפת חלב
27	20	17	*38	**34		אמצעי תקשורת
31	20	17	19	**19		חברים

* $p < 0.05$ בין קבוצות בתוך החברה הערבית

** $p < 0.05$ בין סך-הכל ערבים וסך-הכל יהודים

בחרנו לבחון את יחסי האמון והתמיכה שנוצרים בין האמהות לבין הרופא של הילד. כפי שניתן לראות מלוח 6, אחוזים גבוהים מהאמהות מדווחות שהן חשות נוח לספר לרופא על מה שקורה בבית, ושהרופא גורם להן לחוש ביטחון כאמהות.

לוח 6: מערכות ייעוץ למשפחה בקהילה: מרכיבי הקשר עם הרופא (באחוזים)

סך-הכל יהודים	ערבים				סך-הכל	
	ישובים בדואים בצפון	כפר	עיר/ עיירה	סך-הכל		
63	33	40	56	54		ביקר אצל רופא לפחות פעם אחת ב-3 חודשים אחרונים
66	40	78	68	**69		מרגישה נוח לספר לרופא מה קורה בבית
73	60	79	77	**77		מחליפים מידע
75	67	81	80	**80		הרופא גורם לי להרגיש שאני אימא טובה

* $p < 0.05$ בין סך-הכל ערבים וסך-הכל יהודים

** $p < 0.05$ בין קבוצות בתוך החברה הערבית

מהלוח עולה כי כמחצית מהילדים ביקרו אצל רופא לפחות פעם אחד במהלך שלושת החודשים האחרונים. עוד עולה מהלוח כי 69% מהאמהות מרגישות נוח לספר לרופא מה קורה בבית. כמו-כן, 77% מהאמהות באוכלוסייה הערבית מחליפות מידע עם הרופא; 81% בסך-הכל מהאמהות באוכלוסייה הערבית אמרו שהרופא גורם להן להרגיש שהן אמהות טובות.

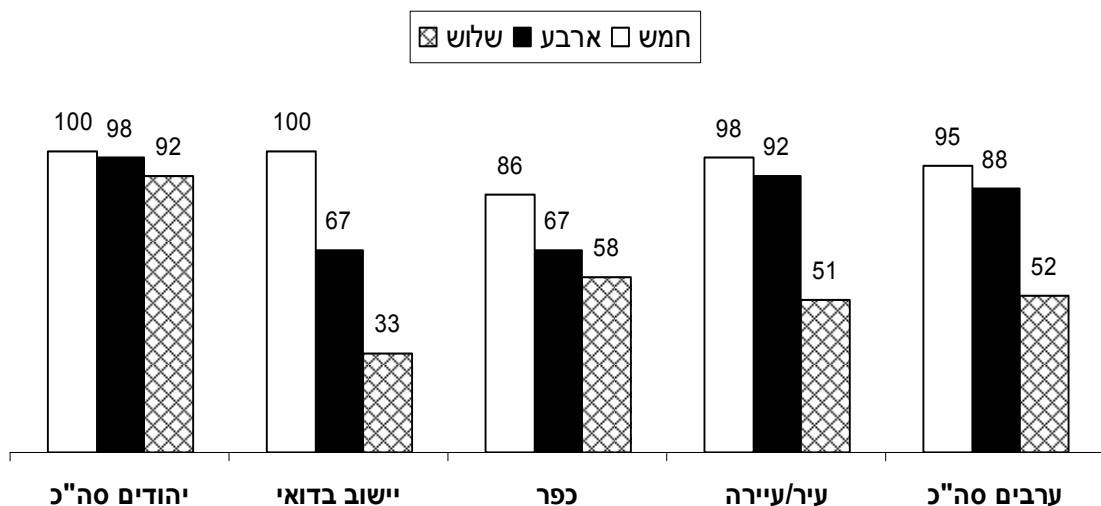
חשוב לציין שלמרות שאמהות בדואיות רבות דיווחו שהרופא הוא מקור תמיכה, אחוזים נמוכים יחסית מביניהן חשות בנוח לשוחח עמו על המצב בבית. ייתכן שיש צורך לסייע לרופאים לנהוג באופן שיעורר מידה רבה יותר של אמון אצל האמהות במגזר הזה.

ההשתתפות במסגרות לחינוך פורמלי ובלתי פורמלי

המדיניות בישראל שואפת לכך שכל ילד מגיל שלוש יבקר בגן. ההזדמנות להשתתף במסגרת לימודית פורמלית לפני הכניסה לבית-הספר תורמת להתפתחותו של הילד, ומסייעת לו לרכוש כישורים ומיומנויות בהם יעשה שימוש מאוחר יותר במהלך לימודיו בבית-הספר.

בתרשים מובא אחוז הילדים המבקרים בגני ילדים בגילאי שלוש, ארבע וחמש. הנתונים מצביעים על אחוזים נמוכים של ילדים ערבים המשתתפים בגני ילדים בגילאי שלוש וארבע, בהשוואה לילדים יהודים. אחוז ההשתתפות בגני הילדים בגיל שלוש נמוך במיוחד בקרב הילדים הבדואים - כשליש מהילדים. בגילאי ארבע האחוז נמוך הן בקרב הבדואים והן בקרב תושבי הכפר. בגיל חמש כמעט כל הילדים משתתפים בגני ילדים.

תרשים 1: מערכות התמיכה לילד בקהילה: אחוז הילדים המבקרים בגנים, לפי גיל



מעל 90% מהאמהות הערביות לילדים בגיל שלוש שאינם מבקרים בגן, ומעל 75% מאמהות של ילדים בגיל ארבע שאינם מבקרים בגנים, היו רוצות שילדיהן יבקרו בגן. הסיבה העיקרית המדווחת על-ידי האמהות לאי-השתתפות בגן היא היעדר גן בסביבת המגורים.

מצב זה שונה מהמצב שנמצא בקרב היהודים, כאשר בקרב מיעוט האמהות שילדיהן אינם מבקרים בגן מחציתן אינן מעוניינות בכך.

הזדמנויות ללמידה נוספת לילדים קיימות במסגרות חינוך בלתי פורמליות, כגון חוגים וקייטנות. רק מיעוט מהילדים בחברה הערבית זוכים להזדמנות להשתתף בחוג או בקייטנה, לעומת אחוז משמעותי יותר בקרב הילדים היהודים.

לוח 7: מערכות תמיכה לילדים בקהילה: ביקור במסגרות חינוכיות בלתי פורמליות (באחוזים)

סך-הכל יהודים	ערבים			סך-הכל	
	יישובים בדואים בצפון	כפר	עיר/ עיירה		
4	-	5	6	**6	השתתפות בחוגים
40	17	17	12	**12	הולך לקייטנה

* $p < 0.05$ בין קבוצות בתוך החברה הערבית

** $p < 0.05$ בין סך-הכל ערבים וסך-הכל יהודים

רק 6% מהילדים בחברה הערבית משתתפים בחוגים, לעומת 34% בסך-הכל מהילדים היהודים, כמו-כן, רק 12% מהילדים בחברה הערבית משתתפים בקייטנות בקיץ, לעומת 40% מהילדים בחברה היהודית.

השירותים המבוקשים ביותר על-ידי הורים הם חוגים ומקומות בילוי לילדים. כ-80% מההורים מעוניינים בחוגים, וקרוב ל-90% מבקשים גנים צבוריים ובריכות.

לסיכום, אנו רואים שהן בסביבה המשפחתית והן במערך הקהילתי של הילדים הצעירים בחברה הערבית יש הזדמנויות לגדילה ולהתפתחות. בסביבה המשפחתית הילד זוכה לבילוי זמן רב בחברת בני המשפחה. אמהות רבות מודעות לתפקידן החינוכי, ומקדישות זמן לממש, ומאתגרות את הילדים עם ציפיות להשכלה ולרכישת מקצוע בעתיד. ממצאים אלה מצביעים על החשיבות של ראיית המשפחה כמשאב לילד, והחשיבות של חיזוק האם, במיוחד בתפקיד החינוכי.

במערך הקהילתי יש פוטנציאל הטמון ביחסים שנוצרים בין האמהות ונותני השירותים בשירותים האוניברסליים, כגון שירותי בריאות ראשוניים. בהמשך נשמע על ניסיון שנעשה בשירות של טיפת חלב להעמיק את הקשר בין נותני השירות והאמהות.

כמובן, קיימים גם מצבים שעלולים להגביל את ההזדמנויות של הילד לגדילה ולהתפתחות. השכלה נמוכה של האם, והיעדר משאבים כלכליים, מקשים על מימוש התפקיד החינוכי של האם, למרות המודעות הקיימת לחשיבותו, והם עלולים לפגוע

במימוש הפוטנציאל של הילד. המחסור במסגרות חינוכיות פורמליות לגילאי שלוש וארבע במערך הקהילתי, והמחסור במסגרות בלתי פורמליות לגיל הרך בכלל, אינם מאפשרים לילד להרחיב את התנסויות הלמידה שלו, מעבר לאלו הקיימות בתוך המשפחה.

ממצאים אלו עולה החשיבות של פיתוח המסגרות כדי שניתן יהיה לנצל את החשיבות שההורים מייחסים להן. כפי שהזכרתי, הסקר כלל ריאיון עם חלק מהילדים, כדי לקבל את נקודת מבטם. זה אחד הניסיונות הראשונים בארץ לראיין ילדים בגיל זה. כששאלנו את הילדים על ציפיותיהם לעתיד, ילד אחד ענה שהוא רוצה להיות רופא שיניים כשהוא יהיה גדול, כדי שהוא יוכל לטפל בשיניים של אימא שלו. בכך הוא נתן ביטוי לציפיות, לא רק לעתיד שלו אלא גם לעתיד משפחתו. מימוש ציפיות אלו מחייב פיתוח מדיניות ושירותים שיחברו את הילדים להזדמנויות הקיימות, שיפעלו להשלים את ההזדמנויות החסרות, או לפצות עליהן.

"הורה טוב דיו": תרומתן של אחיות טיפת חלב

לילדים בסיכון ולמשפחותיהם

פרופ' יונה רוזנפלד, חובייה ח'מיס



פרופ' יונה רוזנפלד: יש חשיבות רבה מאוד לכך שיש דיאלוג בין העשייה והמחקר. אני מקווה שהכנס יתרום לדיאלוג הזה כדי שלא יהיה פיצול ביניהם, מכיוון שהעשייה יכולה לעזור למחקר, והמחקר לעשייה, ואני סבור כי זהו אחד מסימני ההיכר שלנו. יש חשיבות רבה מאוד ליום עיון כזה שעוסק בחקר של עובדות, אשר שימוש שקול בהן יכול לתרום לעיצוב העתיד המשותף של היהודים והערבים, עתיד אשר אנחנו וילדינו ראויים לו.

כשלעצמי, אני שמח להיות כאן כדי שאוכל לתאר לכם את הפעילות שהאחות חובייה שותפה לה. היא שותפה ללמידה זה חמש שנים. הפעילות מתקיימת זה עשר שנים במסגרת אחת המערכות החברתיות האוניברסליות המפוארות של מדינת ישראל. אני מתכוון, כמובן, לתחנות "טיפת החלב", אשר למרות המאמצים לקרוא להן "תחנות לבריאות המשפחה", הן עדיין מוכרות בשמן המקורי. מלכתחילה, לפני 85 שנה, הנרייטה סאלד הקימה אותן בשביל יהודים וערבים כאחד. מבחינה זו, יש לשירות זה שורשים טובים.

טיפות החלב הן שירות אוניברסלי, הפתוח בפני כלל האוכלוסייה, והמקובל עליה. בנוסף, השירות ידע תמיד כיצד לתרום תרומה מיוחדת וייחודית למשפחות המתקשות ביותר בהורות שלהן. לפני חמישים שנה, בראשית דרכי כעובד סוציאלי התחלתי לעבוד בטיפת חלב במחנה יהודה בירושלים. אני זוכר את עבודתי מאותם ימים. לכן, לפני עשר שנים החלטתי לחזור ולעבוד בטיפות חלב דווקא, כדי לעבוד עם הורים שההורות שלהם קשה להם, כדי לקדם אותם.

בחיפושנו אחר דרך להתחבר למשפחות המתקשות בהורות ולפעול למענן, פנינו למערכת האוניברסלית המיוחדת הזאת כדי להתחבר אליה, ולפתח יחד איתה את

הכושר ואת הנכונות להיות שותפים ובעלי ברית למשפחות חסרות המשאבים למען ילדיהן. סברנו כי במשפחות שאין הרבה משאבים יש דברים סמויים שאנחנו יכולים להוציא אותם מהכוח אל הפועל, כדי שהן יהיו מחוברות לילדים שלהם. כמכון מחקר בעל מחויבות מיוחדת לתרום למשפחות אלה, חיפשנו שותפים ובעלי ברית להגשמת שאיפתנו זאת. פנינו לפיכך לטיפות החלב, ויחד איתם ועם אשלים, הקמנו את התכנית "להיות הורים טובים דיים", הקיימת כבר יותר מעשר שנים, תכנית שיוצאת מהנחה שבכל הורה יש הכושר החבוי להיות הורה טוב דיו.

עיקר פועלנו הוא עיצוב תכנית המכוונת לעבודה עם משפחות המתקשות בתפקודן כהורים, במקומות שבהם יש ריכוז גדול של משפחות אלו, והחיות במצוקה ובהדרה חברתית. הכוונה ב"הדרה חברתית" היא ל-exclusion, לאנשים החיים בשולי החברה. המטרה שלנו היא לקרב את האנשים שחיים במרכז לאלה שחיים בשוליים, ואת אלה שחיים בשוליים לאלה שחיים במרכז. הדדיות חשובה להורות: נשים מתפתחות כאשר הן אמהות לילדים. לא רק הילד מתפתח. גם האבות מתפתחים. להדדיות הזאת בהורות יש חשיבות רבה מאוד כשאנחנו מדברים על שירותים למען המשפחות האלה.

בשלב הראשון עסקנו בלמידה משותפת על האופן שבו ניתן להכשיר את אחיות התחנות, תוך כדי עבודתן בתחנות, כדי שיוכלו לתרום למשפחות האלה. לאחיות טיפות חלב יש הרבה כישורים ייחודיים שחלקם אינם מנוצלים מספיק ומן הראוי לנצלם יותר.

בשלב השני, לפני כ-5 שנים, חשבנו איך אפשר להפיץ את התכנית הזאת. גב' חובייה תיתן דוגמה לכך בהמשך. פעלנו כדי שהתכנית תתבצע גם ביישובים הערבים. התחלנו להכשיר את מי שנקראו "רפרנטיות", כלומר, אחיות אשר מפיצות את התכנית בין האחיות. יש שתי קבוצות של רפרנטיות ובכל קבוצה משתתפות בין 15 ל-20 אחיות.

הרפרנטיות רוכשות כישורים בארבעה תחומים: (1) עבודה ישירה עם המשפחות. (2) עבודה עם קבוצות של אחיות מתחנות שכנות כדי להכשירן לעבודה לפי התכנית. (3) גיוס תמיכתן של המפקחות שאינן מכירות את התכנית. (4) יצירת שותפויות עם עמיתים ממערכות שירות אחרות. לאחיות יש נטייה לפעמים להיות מאוד שקטות. אני שמח לומר שרבות מהאחיות מצאו את קולן יותר ויותר, והשותפות איתן מתפתחת מאוד בוועדות ההחלטה ובמסגרות אחרות.

לתכנית יש ארבע מטרות. המטרה הראשונה והעיקרית היא לעזור לאחיות לאתר את המשפחות האלה: להכיר ולהבין אותן מקרוב, וליצור עמן ובעבורן אווירה של קרבה, מחוברות, ואפילו של אינטימיות, ובוודאי של שותפות.

המטרה השנייה היא לאפשר לאחיות לפעול יחד עם המערכות החברתיות האחרות, כדי שאלה תהפוכנה יותר ויותר לבעלות ברית עם המשפחות. אנחנו מחפשים בעלות ברית למשפחות ולא מנחות או מלוות. זה מצריך נכונות לפעול במכוון על מנת לרכז את הנטייה לעימות ולמאבק. בהמשך נשמע סיפור על עימות ומאבק, ואתם תראו הרבה רכות שלא רואים ברוב המאבקים בין שירותים ללקוחות. המאבק איננו מתאים לנשים אלה, ובייחוד בעבור הילדים בגיל הרך. כלומר, המטרה היא ליצור הזדמנויות של שיח במסגרת מתן שירותים שהם כל-כך חיוניים.

המטרה השלישית שהיא חשובה בייחוד באוכלוסייה הערבית, היא להצטרף לאמהות כנשים, ולחזק אותן, כדי לעזור להן לגלות את עצמן ואת קיומן הנפרד.

ולבסוף, לעשות כל שניתן, כדי שהאחיות עצמן תפעלנה להנחלת התכנית ולהפצתה. כלומר, לא שמישהו מבחוץ, ממכון ברוקדייל או מאשלים, יעשה את זה, אלא שזה יהיה חלק בלתי נפרד מעבודת המערכת כולה.

בעבור מטרות אלה פיתחנו דפוס של עבודה, שסימן ההיכר שלו הוא ליידע ולחשוף את האחיות לדפוסים של "הרהור ותהייה" (reflection) משותפים על הפרקטיקה שלהן, עם המשפחות ולמען. זאת, במסגרת של שיח ביניהן, בקבוצות של אחיות, במפגשים עם המנחים (שהיום הייתי קורא להם "מלווי למידה"), אשר מנווטים את השיח של האחיות והעמיתות. ואכן, באווירה של אמון ושל נדיבות, מתפתח שיח עם האחיות, וביניהן, בקבוצות למידה משותפות ובמועדים קבועים. זאת, כאשר סימן ההיכר של עבודתן עם המשפחות הוא הנכונות והעידוד להתוודע למכלול הרגשות שיש לאחיות כלפי המשפחות שבטיפולן - בין אם כאנשי מקצוע, בין אם כבני אדם, בין אם כאמהות. אנחנו חושבים שרגשות הוא נושא חשוב ביחסים בין הורה לילד, והרגשות של האחיות הם דבר שצריך לדבר עליו ולתת לו מקום. אם הרגשות נמצאים במחשכים הם פועלים במחשכים, ואז אין מנצלים את ההזדמנויות שלהם. כל זאת נעשה מתוך זיהוין של ההצלחות, לא על מנת להתפאר בהצלחות האלה, אלא כדי לגזור מההצלחות בעבר את דפוסי הפעולה הרצויים לעבודה.

איך אנחנו יכולים להנחיל הכשרה זאת לכל האחיות? אנחנו עובדים על נושא זה יחד עם בית-הספר לסיעוד באוניברסיטת תל אביב, ואנחנו מקווים ש"למידה מהצלחות" תהיה חלק מכלל הלמידה של האחיות.

ברצוני לומר עוד מלים אחדות על האסטרטגיה של "למידה מהצלחות" אשר משמשת אותנו בעבודתנו במכון ברוקדייל, בייחוד כשאנחנו עומדים במצבים קשים. עיקרה לעזור למערכות שירות כמו "תחנות טיפות חלב", בין אם בתוך כל תחנה ובין אם בתוך כלל המערכת, להפוך לארגונים אשר מצליחים להשקיע במכוון בלמידה מתמדת. אם אנחנו יכולים לעזור לטיפות חלב להפוך למה שאנחנו קוראים "ארגונים לומדים" (לא ארגונים יודעים אלא ארגונים לומדים), תהיה זו תוצאת לוואי חשובה של למידה מהצלחות.

בעשייה הזאת, מן הראוי לשתף גם את המערכות העסקיות. אנחנו רוצים לשתף אותן לא רק כדי שהן תתרומנה, אלא כדי שגם להן תהיה תרומה מהשותפות הזאת. אם מישהו רוצה לדעת על זה הוא יכול לקרוא את הספר שכתבנו על העולם הרביעי שנקרא "Artisans de Democratie" שבו אנחנו מנסים להראות איך אפשר לגייס מערכות חברתיות.

מהניסיון בפיתוח הפרויקט למדנו שלושה דברים. ראשית, אפשר למצוא דרכי עבודה הולמות במצבים החמורים והחריגים ביותר.

שנית, למדנו כי למידה כזו תורמת, דווקא ובמיוחד, בתחומים המוזנחים ביותר, שבהם אין הרבה תיאוריות איך לעבוד עם המשפחות האלה.

שלישית, התגלתה לנו החשיבות של לימוד מתמיד, בין מן התחנות המצליחות ביותר, ובין מן הפעילויות התורמות ביותר. עיקר הצלחתנו היא בכך שגישה זו לא רק מאפשרת לעובדים להיות לומדים, מלמדים ומפיצים, אלא גם להתלהב ולהתרגש מן ההזדמנות שניתנת להם.

חובייה ח'מיס: נשלחתי מטעם משרד הבריאות בעכו להשתתף בתכנית למידה "להיות הורה טוב דיו" של פרופ' רוזנפלד במשך כמה שנים. הייתי אחת מקבוצה של כ-25 אחיות שנבחרו לעבוד כרפרנטיות עם אחיות בתחנות לבריאות המשפחה, במקרה שלי עם הקהילה הערבית. פרופ' רוזנפלד שאף כל הזמן להגיע לקהילה שלנו, והוא ראה כמה שהמצוקות אצלנו שונות מהקהילה היהודית. התחנה לבריאות

המשפחה היא מקום נגיש, זמין, שוויוני לכלל האוכלוסייה, מקום לא סטיגמטי מאחר שכל המשפחות מגיעות לתחנה. על כן, אנו, האחיות של התחנות לבריאות המשפחה, הראשונות שיכולות לזהות ולאתר הורים שמתקשים בתפקודם, לפעול איתם בשותפות, ולמצוא את הדרכים התורמות להיותם הורים "טובים דיים".

אחרי שהשתתפתי בתכנית לקבוצה, נבחרתי על-ידי המפקחת האזורית להעביר את תכנית ההכשרה לקבוצת אחיות מהאזור. בחרנו באחראיות תחנה מארבע תחנות והתחלתי להעביר להן את התכנית. האחיות התבקשו להביא לדיון תיאורים של משפחות שהן התקשו בעבודה איתן, או שהייתה חסימה בינן לבין המשפחות והטיפול בהן לא יכול היה לזרום. המחשבה היא ששאר האחיות בקבוצה תהיינה שותפות לניסיון להבין ולהכיר את המשפחה, לחפש דרכים חלופיות שיסייעו למשפחה, תוך הבנת קשיי האחות. המטרה היא לעבור ממצב של חסימה למצב של זרימה מחודשת, ולהוציא את האחות ממצב הבדידות וחוסר האונים.

אני רוצה לתאר כאן בקצרה את אחד המקרים שאחות הציגה לאחר שלושה או ארבעה מפגשים. המקרה הוא של זוג צעיר שבו האימא היא צעירה בת 27 והבעל בן 30. הם קרובי משפחה מדרגה ראשונה. בהיריון הראשון הייתה הפסקת היריון יזומה בגלל שלעובר היו מומים רבים. בהיריון השני נולדה ילדה שהיא היום בת חמש שהיא בסדר גמור. בהיריון השלישי נולדה בת עם תך שסוע עם היפוטוניה ועם פיגור שכלי קשה. כאשר יש תך שסוע האוכל נכנס לוושט ולדרכי הנשימה. זה מסוכן. הילדה חלשה ולא יכולה לעמוד, ובגלל הפיגור השכלי סובלת מאיחור מבחינה התפתחותית.

בכל פעם שהאימא הגיעה לתחנה, האחות לא הצליחה ליצור איתה שיחה. במשך שבעה חודשים לאחר הולדת התינוקת בעלת המומים האחות הרגישה שיש חסימה בינה לבין האישה. היא כמעט לא הצליחה להגיע לכך שהאישה אפילו תרים את העיניים, שיהיה ביניהן קשר עין. האם טיפלה כל הזמן בילדה כאילו היא מטפלת בילדה לא שלה. הזוג גר בקרבת ההורים. אחותה של האישה נשואה לאחי בעלה, והגיס הנ"ל הוא הדמות הדומיננטית בסביבה ועל פיו יישק דבר. הבעל לא מתעניין בכלל באשה ולא מטפל בילדה. האחות שמעה משכנות שהאימא סובלת מהטיפול בתינוקת ושהיא מטפלת בה כמעט לבד. אחרי שהיא חיסנה את התינוקת שלה נערך גם ביקור בית, והאחות לא הצליחה להוציא ממנה שום דבר משום שהיו בבית קרובי משפחה נוספים והאווירה לא היתה נוחה לשיחה, ולפיכך, האישה הוזמנה לתחנה. כשהיא באה לתחנה האחות ראתה שעדיין היא אימא קרה מאוד כלפי הילדה. האחות התקרבה עם הכיסא אל האם, הניחה את שתי ידיה על זרועות האם "וניערה אותה", ודרשה שתדבר, ואמרה לאימא שתרים את עיניה ותסתכל על האחות

ותפסיק להיות מופנמת, וביקשה ממנה שתדבר ותאמר מה קשה לה, למה היא כל הזמן שותקת. האישה התפרצה בבכי והאחות בכתה איתה, והאישה דיברה על הקושי שלה עם הילדה, רגשית ופיזית, ועל הבדידות וחוסר התמיכה מצד בעלה, ועל שאר מצוקותיה וקשייה.

מכאן רואים שלפעמים האחות צריכה לעבוד לא בתקיפות אבל עם אסרטיביות. היא צריכה לדעת איך לפתוח את החסימה. האחות הביאה את המקרה לדיון, וקבוצת האחיות שהייתה במפגש הציעו לה אופציות נוספות להמשך הטיפול עם המשפחה. אקריא לכם את האופציות האלה: להזמין את האישה לשיחות בתחנה; להזמין את הזוג ביחד כדי לשתף גם את הבעל וכן כדי להכירו; לעבוד ביחד עם האשה על מנת לשפר את הדימוי העצמי שלה וכן גם להקל עליה ברגשי האשם; להקל עליה במטלות, למשל, להכניס את הילדה הגדולה למשפחתון בשעות הבוקר; לברר את סוגי הקושי הקיימים בין האימא והבת החולה; לבדוק אפשרויות לתמיכה סיעודית ורפואית להקל על הטיפול בה.

בסוף המפגש האחיות נתבקשה להביא למפגשים הבאים נתונים חדשים. לפני יומיים התקשרתי לאחות והיא סיפרה שהמצב עם האישה טוב, היא נפתחת, היא מגיעה אליה, אבל עדיין יש לה בעיית חסימה גדולה עם הבעל שלא הגיע לתחנה. את הילדה הגדולה היא הכניסה למשפחתון ואז המצב השתפר מאוד.

לפעמים אנחנו, האחיות של התחנה לבריאות המשפחה, מלוות את המשפחה עד שהילד מסיים בית-ספר תיכון. נכון, לפעמים אנחנו לא נותנים טיפול, אבל הליווי שלנו, הבכי עם האישה, טפיחות על הכתף, כל אלה עוזרים מאוד למשפחה.

בנוסף למפגשים של הקבוצה נשאר הקשר הטלפוני עם האחיות שהיו בקבוצה. האחיות גילו התעניינות רבה בתכנית ועבדו בפיתוח התהליך המקביל בעבודתן השגרתית. התמיכה שהן קיבלו במשך המפגשים ממשיכה לתת מוטיבציה, ומפחיתה את תחושת הבדידות ואת מצב חוסר האונים בהתמודדות של האחיות עם משפחות שקשה לעבוד איתן.

בעקבות השתתפותי בתכנית זו, אני מרגישה כיום כי התחזקתי מאוד. ההשתתפות בתכנית סייעה לי בתפקידים אחרים. כך, למשל, בהשתתפות בוועדות החלטות עם אנשי מקצוע אחרים מצאתי את עצמי מוכנה ומסוגלת להביע את דעתי, להטות פעמים לא מועטות את ההחלטות של הוועדה. אני מרגישה כי הדעה המקצועית שלי מקבלת משקל לא קטן. יש לי היום הזדמנות לעבוד במשותף עם גורמים מקצועיים

שעובדים ביחד בקהילה, ובמשותף אנו מאתרים, מלווים ומטפלים במשפחות במצוקה ועם ילדים בסיכון. אין להגזים בחשיבות העשייה הזו מאחר שהמשפחה היא אחת מאבני היסוד של החברה.

מה שהפקתי מהשתתפותי בתכנית הוא להיות יוזמת ומפעילה של תכניות נוספות יחד עם גורמים מקצועיים הפועלים בקהילה בקרב אמהות צעירות בהתאם למטרות התכנית.

הקמנו ועדת היגוי עם הצוות, ועם גורמים מקצועיים שחלק מהם נמצאים כאן היום, ושמנו לנו יעדים בקשר לתכנית שרוצים להפעיל בקרב. המטרות: הקניית מיומנות למודעות עצמית וחיזוק הדימוי העצמי; הדרכה לכישורי חיים וחיזוק הכוחות בהתמודדות בחיי היומיום; אוכלוסיית היעד תהווה קבוצת שיווק לשינוי בקהילה, ומנוף שמוביל לקהילה טובה דיה.

ההרגשה הזאת שהאחות נותנת למטופל, הקשבה, אמון וליווי לאורך כל הדרך, ההזדהות איתו, שגם היא חלק מהטיפול, מובילים, בסופו של דבר, להיות ההורה "הורה טוב דיו". ברור שיש מקרים קשים שאי-אפשר להתמודד איתם. אבל, לפעמים, מספיק להקשיב להם, לבכות יחד איתם אם יש צורך, זה כבר מקל עליהם, ובמידה שזה רצוי, גם להפנות אותם לגורם מקצועי מתאים.

אני מודה לפרופ' רוזנפלד שאומר שאנחנו כל-כך מוכשרות. אני מודה לך מאוד על שהיית לנו מורה שפרש את הדברים והראה לנו עד כמה אנחנו נהדרות ויכולות לתרום במקצוע שלנו למשפחות במצוקה ואיך אפשר ללמוד מהצלחות.

אנחנו, האחיות ששואפות לעצב את הפרופסיה שלנו ולשנות את התדמית שלנו, מאחות שמלווה רופא וממלאת פקודות, הרגשנו, בזכותך ובזכות התכנית, שאנחנו עצמאיות מאוד בתחום הזה, כי הטיפול והליווי למשפחות במצוקה הפך להיות חלק מאיתנו.

פאנל

ריאד טיבי: אני רוצה להביא את הניסיון האישי שלי במסגרת העבודה, ולחבר את זה למחקר הראשון שהוצג כאן. מבין כל הנתונים שהוצגו במחקר הראשון, אני רוצה לבחור נקודת חוזק וכוח שעומדת לזכותו של הילד הערבי, כפי שהיא הוגדרה במונחים של המחקר: מספר השעות הרב שהילד הערבי מבלה בחיק המשפחה.

לא באתי לסתור או לאמת את הנתונים במחקר, אבל הניסיון שלנו מראה שהנתון הזה הוא "חיובי" באופן כמותי בלבד. אם לוקחים בחשבון את גודל המשפחה הערבית, את המצב החברתי-כלכלי, בעיקר הכלכלי, ואת שנות ההשכלה של האם, אז, למעשה, התרומה של האם הערבייה לילד שלה ששוהה הרבה שעות איתה, היא לא כל-כך איכותית. לא שהיא לא רוצה ולא שהיא לא מעוניינת לתת לו, אבל, כנראה, שאין לה מספיק כוחות לתת לו.

אנחנו רואים שהורים רבים, אפילו מבוססים מבחינה כלכלית, מטפסים על קירות. הם רוצים מסגרות לא פורמליות כדי שהילדים שלהם יצאו מהבית, כי הילדים הורסים את הבית כשהם נמצאים בתוך הבית. אם יש ארבעה-חמישה ילדים בתוך הבית, ואין להם שום מסגרת חברתית, לא פורמלית, בקהילה, אז הם פשוט הורסים את הבית. יש הרבה אלימות בגלל הצפיפות בתוך הבית. כשאנחנו מדברים על משפחות עם רמה חברתית-כלכלית נמוכה יותר, ניתן להסיק שהמצב הוא יותר גרוע. ואם אנחנו מדברים על גילאים יותר נמוכים, על הגיל הרך, אז המצב הנוכחי פוגע ישירות בגדילתו ובהתפתחותו של הילד, לפחות מבחינה חינוכית ופיזיולוגית.

אין ספק ששהייתו של ילד בקרבת אמו ומשפחתו מחזקת ומובילה ותורמת לכל מה שקשור לתחום הרגשי, החברתי, אבל, בנושא החינוכי והפיזיולוגי אני חושב שיש פחות תרומה. זה המעגל הראשון.

המעגל השני הוא שאנחנו מצפים שהקהילה תפצה על נקודת החולשה הזו, על כל המערכות הפורמליות והבלתי פורמליות שפועלות בה. אולם, מוכח שכמות והיקף ופיזור מערך השירותים הפורמליים והבלתי פורמליים בקהילה הערבית הם מינימליים, או אינם מספיקים. בנוסף, מצער מאוד, שאפילו אם יש שירות, פורמלי או בלתי פורמלי, אנו רואים על-פי-רוב שהקהילה מנוכרת לשירות הזה. היא אינה מנצלת מספיק את השירות הזה, ויש זרות וניכור בין השירות המוצע לבין אוכלוסיית הלקוחות, בין הקהילה לבין התושבים. במקום העבודה שלי הצלחנו לאבחן מספר משתנים שיכולים להסביר את הניכור הזה.

ראשית, השירותים האלה בדרך כלל אינם נגישים ואינם זמינים, לא מבחינת מקום ולא מבחינת זמן. שנית, לצערי, רבים מהאנשים שעובדים בשירותים אלה אינם מקצועיים מספיק, ולפיכך התושבים לא מתייחסים אליהם במידת כבוד מספקת כאנשי מקצוע. שלישית, חלק מאנשי המקצוע אינם ערבים, או לכל הפחות אינם דוברים ערבית מספיק טוב. רביעית, והכי חשוב, משתנה מהותי ביותר, שעלינו עליו בתקופה האחרונה, הוא שרוב התכניות אינן מכוונות ואינן מותאמות לתרבות ולמאפיינים של החברה הערבית. אנחנו רואים תכניות רבות מתורגמות, וספרים רבים שילד ערבי צריך ללמוד מהם, אם זה במסגרת לא פורמלית או במסגרת פורמלית. למשל, בספר כתוב שהילד מגיע לבניין בן 16 קומות, בעוד שבכפר של הילד הערבי יש לכל היותר בניינים עם שתי קומות. בתכנים שהילד הערבי נחשף אליהם יש ניכור וזרות ושוני. במעגל השני, מעגל הקהילה, אין בו מספיק מבחינת כמות, והתכנים שישנם מאופיינים בניכור וזרות. אם מחברים מצב זה למעגל הראשון של המשפחה, אנחנו מצפים לבעיות ולכישלון, ומצפים לדור חדש שיהיו לו אותן מצוקות כמו להורים שלו.

הקרן לפיתוח תכניות, עלתה על סוג אבחון חדש, אבחון שהוא מעצים. נקודת המוצא שלנו היא שאנחנו הולכים להורים ולקהילה בלי דעה מגובשת, בלי תכנית ברורה, בלי כיוון סגור. אנחנו הולכים ושומעים על הבעיות של הקהילה, מה האנשים חושבים על עצמם, מה הם חושבים על האחרים, מה הם חושבים על הילדים שלהם, מה הם חושבים שהילדים שלהם חושבים עליהם, מה הם חושבים על הקהילה שלהם מבחינת חוזק וחולשה.

אנחנו מנסים באמצעות ההורים ובעזרתם ליישם את מה שהם מבקשים. אנחנו לא באים עם תכנית גמורה, או עם תכנית מתורגמת. אנחנו לא באים עם תכנית שהצליחה במקום אחר. המקום הזה, האוכלוסייה הזו עם הצרכים שלה מחייבים תכנית ייחודית להם.

אני לא מתנתק מהידע שרכשתי באקדמיה, הן מבחינת תוכן והן מבחינת סגנון. אני גם לא מתעלם מהתיאוריות שישנן בכל התחומים, בפסיכולוגיה החברתית ובפסיכולוגיה ובמדעי החברה וכל השאר. אבל, כשאני רוצה להקשיב ולהבין את הבעיה של אדם שעומד מולי, אני צריך קודם כל להקשיב לו, ואחר-כך להקשיב לדברים שברקע. אם אני רוצה לכבד את הצורך של האדם שאני רוצה לסייע לו, או ששנינו נסייע זה לזה, אני צריך קודם כל להקשיב לו, ולא להקשיב קודם כל לתיאוריה שלמדתי, כי התיאוריה שלמדתי, עם כל הכבוד שאני רוחש לה, היא לא

בהכרח מתאימה לאדם שעומד מולי. האדם שעומד מולי הוא האובייקט הבולט, הדומיננטי, שכלפיו אני צריך להיות רגיש, ולעבד את הדברים בקנה המידה ובפרמטרים שלו.

היות שאנחנו מאמינים בנושא של העצמת הקהילה, ובתהליך העצמת האדם שיש לו צרכים, האמנו גם שכוח האדם שלנו צריך להיות חלק מהקהילה. לכן, אנחנו נשענים על הרבה כוחות סמך-מקצועיים, שמקבלים הכשרה של כ-250 שעות ועם הדרכה שבועית. בכך, למעשה, אנחנו סוגרים את המעגל של הקהילה ושל האנשים שאנחנו רוצים לשרת. יש לנו כוח אדם מקצועי שיורד לשטח ממנו הוא בא, מכיר את האנשים, מכיר את סבלותיהם, והוא מאתר צרכים ומנסה לעזור.

יש לנו ארבע תכניות שמכוונות לתפיסה הזו. תכנית אחת היא תכנית הדרכה פרטנית לאמהות שיש להן ילדים בני אפס עד שלוש, והחלק הארי של ההדרכה נעשה על-ידי נשים סמך-מקצועיות.

התכנית השנייה היא תכנית העשרה המכוונת לקבוצות נשים שילדיהן בני אפס עד חמש. ההעשרה ניתנת הן על-ידי אנשי מקצוע, רופאים, אחיות, פסיכולוגים, והן מנשים סמך-מקצועיות.

התכנית השלישית קשורה בעירוב ובמעורבות ובשיתוף ההורים במסגרות לגיל הרך, גן ומסגרות טרום-חובה. אנחנו מנסים להכשיר כמה שאפשר את הגננות לערב את ההורים כמה שניתן, ולהכניסם לתוך הגן, כדי להפוך אותם מאנשים "שיש להם ילדים" בגן לשותפים ממש.

התכנית הרביעית, שאנחנו עובדים עליה בצורה רצינית, ואני מקווה שנתחיל ליישם אותה בשנה הבאה, היא תכנית ערבית אותנטית להכנה לכיתה א' לילדים ערבים. זאת אומרת, אחרי למידה פשוטה ראינו שכל התכניות שישנן היום הן לא כל-כך מתאימות, לא שהן רעות אבל הן לא מתאימות לאוכלוסייה הערבית.

מצד אחד, אנחנו ערים למובנות ולחוסר הגמישות של המסגרות הפורמליות. מצד שני, מדברים של אוכלוסיית הצרכנים שאינה מצליחה לצרוך ואינה מצליחה להגיע לשירותים. אני חושב שאנחנו צריכים לייעד היום תפקיד משמעותי לכל העמותות השונות שיתווכו בין התושבים לבין המסגרות הפורמליות הממשלתיות שהן יותר

מובנות, פחות גמישות, ופחות יש להן יכולות ומוכנות לשנות בהתאם לשונה בקהילה.

נדיה חילו: אני רוצה להודות למכון ברוקדייל על קיום יום ייחודי זה. אני ממליצה מאוד לעשות זאת מסורת, לקיים פעם בשנה יום מיוחד לנושא של ילדים ובני נוער.

אני רוצה לספר קצת על העשייה היומיומית במרכז הירש לגיל הרך ביפו. אדבר לא על תיאוריות אלא על חיבור לשטח באופן מעשי וחשוב מאוד. כל מה ששמענו קודם מתחבר בצורה זו או אחרת עם חלקים שונים של תכניות שאנחנו מקיימים. הרעיון להקמת מרכז הירש לגיל הרך ביפו הוא רעיון ייחודי וחדשני מאוד בכמה מישורים. המרכז לא הוקם ביום בהיר אחד כתוצאה מכך שגורמים מקצועיים תכננו אותו, אלא תוצאה של יוזמה ייחודית ושל חיבור של כמה גורמים - תושבים, אנשי מקצוע מהשטח ביפו ואנשי מקצוע במערכת. בהתחלה מיפו באמצעות סקר את הצרכים בשטח של הילדים בגיל הרך. בסיום, כשקיבלנו את התוצאות, ואני הייתי בזמנו יושבת ראש הוועדה של הגיל הרך שעסקה בנושא, ניסו להקים מודל ייחודי שיתן מענה על הפריסה של כל הצרכים לפי הנתונים שהסקר נתן לנו. כשלעצמו זה מאוד חדשני.

הייחודיות הנוספת של המרכז היא שהוא עשה מהפכה מסוימת הן מבחינה מקומית והן מבחינה עירונית. למרות שהמערכות העירוניות והממשלתיות מחולקות מבחינת המשרדים - בריאות, חינוך ורווחה - במרכז חיברנו את כל השירותים האלה במקום אחד. זה כשלעצמו יצר גם סוג ניהול מאוד ייחודי. מאידך, יש בעייתיות בכך שמערכות שונות אחראיות על השירותים שמאוגדים יחד בתוך המרכז, ופעמים רבות אין תיאומים ביניהן.

מרכז הירש הוא מרכז ערבי-יהודי המשרת את שתי האוכלוסיות. מדובר במרכז רב-מקצועי שמאגד את כל השירותים שהילד זקוק להם. מרכז הירש פועל על בסיס המודל שהציגה רנדי גרבר בהרצאה הראשונה במושב. הילד נמצא במרכז, ומסביבו המשפחה והקהילה שמבחינתנו הן יעדים להתערבות.

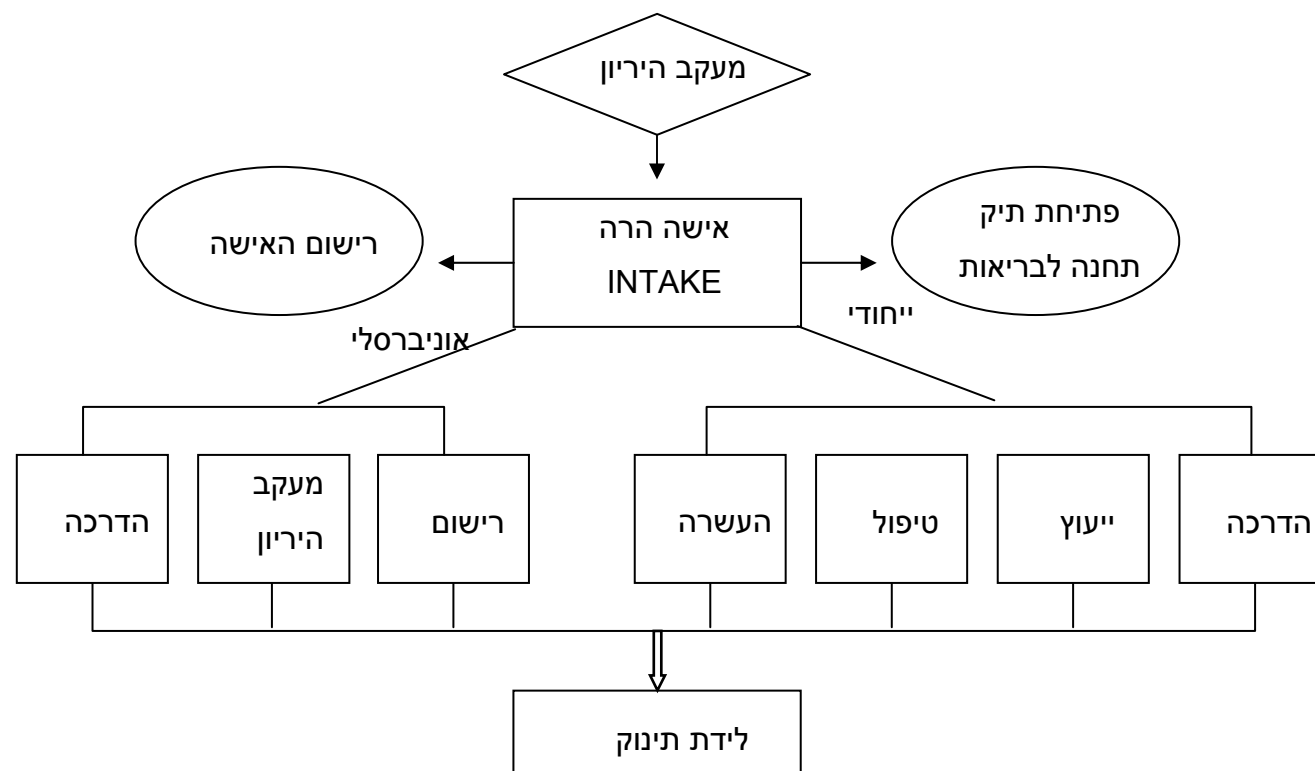
כאמור, המטרות העיקריות של המרכז, והתפיסה המקצועית ההוליסטית שמדריכה אותנו בעבודה היומיומית שלנו, הן שהילד הוא חלק מסביבה. גורמי הסוציאליזציה שהם המשפחה, הסביבה והקהילה, משפיעים באופן ישיר על התפתחותו הבריאותית, החינוכית והסביבתית. לכן השירותים שנמצאים בתוך המרכז באים

לתת מענה על החלק של האבחון ולחלק של טיפול, חינוך והעשרה, לילד ולמשפחה שלו, ולכל גורמי הסוציאליזציה, כגון מטפלות, גננות, גנים, משפחתונים, מרכזים לגיל הרך, כלומר כל השירותים.

איך עובד המרכז? יש לנו שלושה צוותים במובן הרב-מקצועי: (1) צוות הבריאות, דהיינו צוות התחנה לבריאות המשפחה, הממוקמת בתוך המרכז, על כל השירותים שהיא נותנת מבחינת הילדים, האמהות, מעקבי היריון וכל מה שקורה עם ההורים. (2) צוות אבחון, הכולל מרפא בעיסוק, קלינאי תקשורת, פסיכולוג, ו-(3) צוות של עובדים סוציאליים שנותן מענים הן אבחוניים והן טיפוליים והדרכתיים, מדריכים הורים בתוך המרכז, ותכניות כמו תכנית הורים, תכנית "הקן". הצוות החינוכי מתגבר את המערך החינוכי ביפו עד כיתות א'. אני מסכימה עם התפיסה שיש לתפוס את הילדים עוד לפני הלידה (ולא מגיל שלוש), כדי להשפיע על הורים, ולהעצים את האם ואת התא המשפחתי, ולהמשיך ללוות את הילד עד גיל שש. תפיסה זו מחייבת אותנו לחבור למרכזים ולגנים ולמעונות ולמשפחתונים, ולהעשיר את הצוותים. בתוך המרכז מתקיימות גם השתלמויות לגננות במשותף עם משרד החינוך, עם העירייה, עם משרד הרווחה, ועם גופים אחרים, מקומיים ועירוניים. אם זה גוף ממשלתי, שנותן מענה לצרכים ומעשיר ומגביר, ונותן כלים ומיומנויות לאנשי מקצוע, אנחנו מצטרפים. אנחנו בונים לילדים בתוך הגנים תכניות ייחודיות של העשרה ושל תרבות. בלי לסטות מעקרונות מקצועיים בסיסיים, אנחנו מנסים להתאים כל תכנית לצרכים הייחודיים ולניואנסים ולדקויות של התרבויות השונות ולצרכים של האוכלוסייה והילדים. אם זו תכנית העשרה, היא ניתנת בשפה המתאימה, ואנחנו גם דואגים לתכנים שלה. לתכנית יש הרבה מאוד אלמנטים הן חינוכיים, והן העשרתיים. כמעט 28 כיתות וגנים מגיעים למרכז. כאשר כיתה מגיעה למרכז הצוות האבחוני במרכז מאתר צרכים ייחודיים ובעיות של הילדים. כמו-כן, ניתנת הדרכה לגננות כאשר הילד מקבל שירות אחר או נמצא בפעולה אחרת.

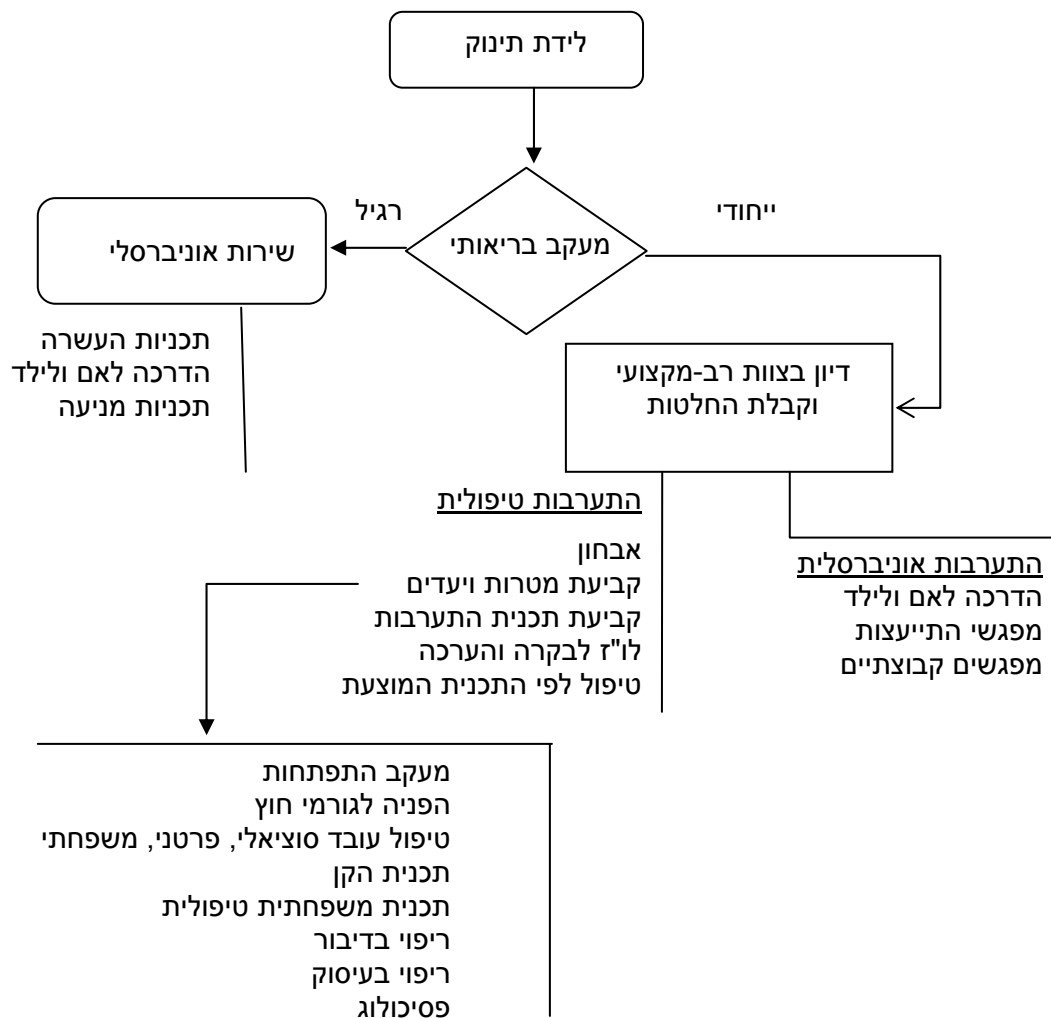
אני רוצה להראות לכם את המסלול שילד או משפחה עוברים מרגע שהם מגיעים למרכז. למשל, האם מגיעה אל האחיות לשם מעקב היריון. האחות מבצעת אינטייק ("intake") ורושמת את הנתונים. פעולה כזו נעשית גם בשירותים האוניברסליים. כפי שאמרתי, המרכז נותן הן דברים אוניברסליים והן ייחודיים, הן סובייקטיביים והן טיפוליים. אם, בעקבות ה-"intake", עולה שהילד זקוק להתערבות ייחודית כלשהי הוא עובר למסלול של הדרכה, ייעוץ, טיפול או העשרה.

תרשים זרימה - מעקב היריון



המעקב, ההדרכה, הייעוץ, הטיפול וההעשרה, נעשים לא רק על-ידי האחיות בטיפת חלב, אלא, לפי הצורך, גם על-ידי גורמים שונים בתוך המרכז, למשל הגורמים המקצועיים שציינתי אותם קודם.

תרשים זרימה - אחרי הלידה



דיברתי על המסלול שהאם עוברת במרכז עד ללידת התינוק, הכולל את המעקב הבריאותי. אם המעקב מצריך התייחסות ייחודית כלשהי אנחנו רואים שהמסלול משתנה. אם אין צורך בהתייחסות ייחודית יש מסלול שירותים אוניברסליים, הכולל תכניות העשרה לאם ולילד. אנחנו נותנים תכניות העשרה החל מגיל שלושה חודשים,

כולל הדרכת האם והילד, ותכניות שונות, כגון תכניות מניעה. אם הילד זקוק להתערבות רב-מקצועית, מתקיימים בדרך כלל דיונים בצוותים רב-מקצועיים פעם בשבועיים, כאשר המשפחה והילד מגיעים למרכז, ומחליטים על המשך המסלול של ההתערבות, בין אם הוא טיפולי, העשרתי, או הדרכתי, על פי כל האלמנטים שרשומים בתרשים.

דיון

היו"ר ג'יהאד עיראקי: שני הדוברים האחרונים הראו לנו גם את הייחוד של החברה וגם את החיבור של מערכות ואוכלוסיות. אני חושבת שדיברנו פה על כלל התופעות החברתיות המופיעות בארץ שלנו.

משתתף: בהמשך לדבריה של רנדי. מעניין אותי לדעת מאיפה לקחת את המדגם, וכיצד הנתונים נאספו. מה שהוצג כאן נותן תמונה כל-כך אופטימית, שאני בעצמי לא רואה אותה, ובמיוחד אצל נשים בדואיות. לנדיה: כל הכבוד על הפעילות של המרכז שלך. מעניין אותי לדעת מי מממן את המרכז ואת הפעילויות.

משתתף: כל מה שאמרתם נראה לי מאוד מעניין. השאלה מופנית לכולם: אם מודל כלשהו הצליח, מה עשיתם ומה אתם מתכוונים לעשות על מנת להפיץ אותו על מנת שכל תלמיד וכל הורה וכל משפחה וכל המיעוט הערבי יזכה בזכות ההצלחה הזאת. והערה נוספת, להערכתך, חשוב מאוד לפתח תכניות רלוונטיות לחיי התלמיד, כי התכניות המתורגמות שמאמצים אותן בדרך כלל אינן עונות על הצרכים המיוחדים שלנו, ואינן עונות על הבעייתיות הקיימת.

משתתפת: רציתי להתייחס למה שנאמר על-ידי פרופ' רוזנפלד וגב' חמיס לגבי טיפות חלב. לא כל-כך נעים לי להשבית את השמחה. אבל עשינו סקר של טיפות חלב בערים רמלה ולוד, ואם פרופ' רוזנפלד מדבר על הדרה של אוכלוסיות מסוימות משירותים מסוימים, אז שם אפשר לראות את זה בצורה מאוד ברורה. השירותים של טיפות החלב אינם מכוונים כלל לטיפול באוכלוסייה הערבית. מתוך 15 טיפות חלב בשתי הערים יש אחות אחת בלבד שדוברת ערבית, ויש תהליך הדרגתי של סגירה של טיפות חלב בשכונות הערביות, והעברה של הטיפול באמהות לטיפות חלב שמטפלות באוכלוסייה היהודית בשכונות מרוחקות יותר. אני חושבת שזה מצביע על בעיה כאובה מאוד דווקא בערים המעורבות, שיש תפיסה מוטעית לכאורה לגביהן שהמצב בהן יותר טוב. אני חושבת שהמצב הפוך.

משתתף: איך מפיצים את התכנית הזאת?

נדיה חילו: יש הרבה מבקרים שבאים וחלק גדול מהנמצאים פה ביקרו גם הם במרכז. פונים אלינו מעיריות שונות, ומגופים שונים. אנחנו מפיצים את המרכז גם

באמצעות כנסים כמו זה הנערך היום. לאחר ביקורים במרכז, הוקמו מודלים דומים במקומות אחרים. רוב התקציב הוא עירוני, למרות שרק טיפת חלב היא שירות שרשויות מקומיות אמורות בהכרח לממן. כל הדברים הנוספים אינם שירותים שניתנים על פי הקצבה ממשלתית או עירונית. כדי להקים מרכז כזה צריך ללחוץ ולשכנע ולא לוותר ולא להתפשר.

התייחסות קטנה לגבי המקרה שהוזכר פה, של טיפות חלב בערים רמלה ולוד. לפני שהיה המרכז ביפו, לפני כשמונה עד תשע שנים בערך, גם ביפו המצב היה קשה מאוד. על אף שאנחנו נותנים את השירותים הרוחביים אני לא יכולה להגיד היום שהמרכז עונה על כל הצרכים של אוכלוסיית היעד ושל הקהילה. אני יודעת שהמצב ברמלה ולוד מאוד עגום, ואני סבורה שכל השירותים בערים האלה צריכים להתייחס לכך.

ריאד טיבי: אופן ההפצה שלנו כולל כמה דרכים. הראשונה, הוא אתר באינטרנט. הדרך השנייה היא שאנחנו מאמינים בנושא של העצמת הקהילה ובגישה המשתפת והשיתופית, לא רק עם האוכלוסייה שרוצה לפנות לשירותים, אלא גם עם הגופים שמספקים שירותים. לכן אנחנו נכנסים לכל הנושא של "networking", של רישות מערך הארגונים הקיים בצורה אופרטיבית ורצינית מאוד. הדרך השלישית היא פעולה של רכז בכל אזור, שבאמצעות העבודה השוטפת שלו הוא מעריך את הדברים ומעביר הלאה.

רנדי גרבר: תחילה, אענה על השאלה לגבי המתודולוגיה של המחקר והמדגם, ואחר-כך אתייחס לתוכן. כפי שאמרתי, דגמנו בחברה הערבית על פי גודל יישוב. חילקנו לארבעה תאים על פי גודל יישוב, ובכל התאים דאגנו שיהיה ייצוג של יישובים עם אוכלוסייה נוצרית, כדי שגם לאוכלוסייה הזאת יהיה ייצוג במדגם. הגענו למשפחות על-ידי סקר מקדים מקרי מספר הטלפונים. שאלנו את ההורים אם יש ילד בגיל המתאים, ואם כן האם הם מוכנים להתראיין. שיעור ההיענות בחברה הערבית היה גבוה הרבה יותר מאשר בחברה היהודית.

הנתונים נאספו בשנת 2002 בראיונות שנערכו פנים-אל-פנים בבית האמהות, בשפה הערבית, על-ידי מראיינות מהחברה הערבית. כל השאלון היה בערבית. המראיינות הודרכו גם איך להסביר את השאלה אם האם לא הבינה את השאלה, או לא הבינה אותה נכון.

החברה הבדואית שנכללה במחקר חיה ביישובים בצפון הארץ. כפי שאמרתי, יש עוד מחקר שנעשה כיום בדרום הארץ.

אני לא יודעת אם הנתונים הם אופטימיים או פסימיים. באתי להצביע על הזדמנויות לפעולה עם האוכלוסייה. לא שאלנו אילו ספרים או משחקים. אני חושבת שהעובדה שהאם אומרת שהיא קוראת עם הילד ספרים ומשחקת איתו מלמדת על מודעות לצרכים חינוכיים שמהווה "הזדמנות". אין זה אומר משהו על התוכן של הספר שהיא קוראת. "ההזדמנות" היא בעצם העובדה שהיא מכירה שבתפקיד שלה כאם יש מקום שהיא תעשה את הדברים האלה עם הילד. מי שמאשש את הממצאים האלה הם הילדים עצמם. שאלנו את הילדים מה הם אוהבים לעשות עם האימא ועם האבא, והילדים ענו שהם אוהבים כשמספרים להם סיפור, הם אוהבים כשמשחקים איתם במשחקים כגון לגו, ובמשחקים שאנחנו משייכים להם היבט חינוכי כלשהו.

פרופ' יונה רוזנפלד: התפעלתי מאוד מהיוזמות ששמענו עליהם. אני מאוד מקווה שיום העיון הזה יתרום ליזמות ולכוננות שלנו להיות "ממציאים חברתיים."

מושב שלישי

צורכי בני הנוער בתחום החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי



יו"ר:

נוח שלו

סגן מנהל תכנים, תכניות הכשרה וחינוך חברתי במינהל חברה ונוער, משרד החינוך

משתתפים:

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה, חבר מייסד בהנהלת תכנית המחקר על ילדים ובני נוער

ערבים במרכז לילדים ולנוער בג'וינט-מכון ברוקדייל

ומנהל מכון מסאר למחקר ולתכנון

סאמיה בסול, מנהלת המחלקה לביקור סדיר ולמניעת נשירה, עיריית נצרת

מחמוד נסאר, מנהל האגף למרכזים קהילתיים, עיריית נצרת

ד"ר באשיר עבדו, מנהל המחלקה לתכנון פדגוגי, עיריית נצרת

פאנל:

חן עייד, מפקח הייעוץ החינוכי בבתי-ספר ערביים, משרד החינוך;

מרצה במכללת בית ברל

סאלח אלשייך, ממונה על החינוך הדרוזי, משרד החינוך

פתיחה

נוח שלו



אורח חייהם היומיומי של הילדים ובני הנוער, הן בחינוך הפורמלי והן בחינוך הבלתי פורמלי, עשוי להיות מנוף חינוכי רב-עוצמה, אם הוא מלווה בתכניות חינוכיות המזמנות להם התנסויות חדשות, ומסייעות להם לעבד את החוויות שהם חווים.

האם מערכת החינוך במגזר הערבי מעודדת את הילדים ובני הנוער למעורבות חברתית ורגשית בחברה, בקהילה ובמדינה? זאת שאלה שנעסוק בה בהמשך. אין ספק כי בין תפקידיה של מערכת החינוך במדינת ישראל רצוי שיישמר מקום מרכזי ומשמעותי לחינוך הבלתי פורמלי, שתפקידו להכין את הילדים ובני הנוער לחיי חברה ותרבות ולהכניסם לחיי אזרח אחראי, פעיל ומעורב בקהילה ובמדינה. במדינת ישראל קיבל על עצמו את הובלת התהליכים החינוכיים הללו מינהל חברה ונוער המופקד על החינוך הערכי הבלתי פורמלי, הן בבתי-הספר והן במוסדות חוץ בית-ספריים ובקהילה.

בתוך כל אלה, אני מבקש להזכיר כמה כיוונים ומגמות שמערכת החינוך מעודדת אותם, בכל הקשור ליוזמות חינוכיות מגוונות, הן בבתי-הספר, והן מחוץ לבתי-הספר בתחומי הרשויות ובתחומי הקהילה.

יש מגוון של תכניות המכוונות לחינוך אזרח אחראי, פעיל ומעורב, המכוונות להכנת בני הנוער לחיי חברה ותרבות, להגברת מעורבותם האזרחית בנעשה בחברה ובמדינה, ומעודדת אותם לקבל תפקידי שירות למען הקהילה.

קבוצה אחרת של תכניות שגם בה מטפל מינהל חברה ונוער בכלל המגזרים, הן תכניות העוסקות בטיפול מנהיגות נוער. תכניות אלה מעודדות הכשרה ותמיכה בבני נוער אשר קיבלו על עצמם למלא תפקידי מנהיגות בבתי-הספר ובקהילה. התכנית

מזמנת מסגרות פעולה שבהן יוכלו להתנסות בתפקידי הנהגה, כולל הדרכה, קבלת החלטות, פתרון קונפליקטים, ייצוג בני נוער וכו'.

קבוצה אחרת של תכניות שעומדת בפני עצמה, אבל מחוברת לכל הקודמות, הן תכניות עם הפנים לקהילה. מדובר בתכניות שיש בהן כדי להגביר את המודעות, האכפתיות, המחויבות והמעורבות של בני הנוער למתרחש בקהילה בה הם פועלים. התכניות הללו מעודדות ללקיחת אחריות, למילוי חלק מצורכי הקהילה בפעולות התנדבות שונות בזמנם הפנוי, תוך עידוד שיתוף פעולה מצד הורים, מורים ותלמידים, למען הקהילה ולרווחת תושביה.

כמו-כן, יש תכניות למניעה ולטיפול באלימות.

כמובן שמהצד האחר יש קבוצה נוספת, מאוד מבוססת ומקצועית של תכניות שחלקן עוסקות בתהליכים של המעבר מניתוק לשילוב, שכוללות טיפול חברתי והשכלתי לבני נוער מנותקים ולבני נוער שנמצאים בסכנת נשירה.

עד כאן התיאור האידיאלי של מה שרצוי בתחום התכניות לחינוך בלתי פורמלי. אני מודע לכך שקיים פער בין הרצוי למצוי, בעיקר במה שקשור לתכנים המיוחדים של היום הזה, הדין בצרכים ובשירותים לילדים ונוער ערבים. לפיכך נתחיל את הדיון. אני מזמין את ח'אלד אבו-עסבה להרצות את ההרצאה הראשונה.

**אקלים בית-ספרי,
תהליכי שינוי במשפחה ואלימות בקרב בני נוער
ד"ר ח'אלד אבו-עסבה**



המחקר שהרצאתי מתבססת עליו הינו המחקר הבין-לאומי HBSC ("Health Behaviors in School-Aged Children") של ארגון הבריאות העולמי בנושא: התנהגויות סיכון של בני נוער. מחקר זה התבצע במשותף על-ידי אוניברסיטת בר אילן ומכון ברוקדייל, ועליו התבססה עבודת הדוקטורט שלי במחלקה לסוציולוגיה של הבריאות באוניברסיטת בר אילן. מחקר זה מתבצע כל ארבע שנים. בפעם הראשונה הוא נערך ב-1994 כאשר האוכלוסייה הערבית לא נדגמה ולכן אין לנו ממצאים בעבורה משנה זו. אולם היא נכללה במחקר ב-1998 וב-2002, כך שיש לנו יכולת להשוות בין הממצאים של 1998 ל-2002. כאשר מסתכלים על הממצאים ההשוואתיים בקרב אותה אוכלוסייה כל ארבע שנים, ניתן ללמוד דרך ממצאים אלה מהם השינויים החברתיים והתרבותיים אשר התרחשו בקרב אותה חברה.

במחקר HBSC שעליו מתבססת הרצאתי היו שמונה אלפים נבדקים, כאשר במגזר הערבי היו 2,750 תלמידים מכיתה ו' עד כיתה י'.

במחקר HBSC שנערך בשנת 1998 היו שותפות 28 מדינות ברחבי העולם, ובשנת 2002 היו שותפות 36 מדינות. מהמחקר עולה כי רמת האלימות בישראל היא גבוהה ביחס למדינות האחרות. בתוך החברה הישראלית קיימת שונות כאשר רמת האלימות המדווחת בבתי-הספר הערבים גבוהה יותר מאשר בבתי-הספר היהודים. המחקר שביצענו מלמד על אלימות בהיקף משמעותי מאוד בקרב בני הנוער הערבים, הן באחוז בני הנוער הנוקטים באלימות כלפי אחרים, והן מבחינת אחוז בני הנוער הנופלים קרבן לאלימות.

עם זאת, בראשית דברי ברצוני להביע הסתייגות ביחס לאפשרות להסיק מסקנות חד-משמעיות על קבוצות שונות מתוך הנתונים המתקבלים. הסתייגות זו נוגעת

בהחלט לכל מחקר בין-לאומי השוואתי, כאשר המדינות המשתתפות הינן בעלות תרבויות שונות. כוונתי היא שהתנהגות מסוימת יכולה להיתפס בצורה שונה בין המדינות, זאת בהתאם לאותה תרבות ייחודית של אותה מדינה. למשל, מה שנקרא אלים בחברה מסוימת יכול להיות אקט רגיל בחברה אחרת. אני מעלה סוגיה זו בכדי להבליט את הקושי ההשוואתי במידה שמסתכלים על הנתונים במובן של מספרים ואחוזים ללא הסבר נלווה של המשמעויות העומדות מאחורי הנתונים.

בעבודת המחקר שלי התמקדתי בשינויים החברתיים והתרבותיים העוברים על החברה הערבית בישראל כיום, והשפעתם על מעשי אלימות בקרב ילדים ובני נוער. אקדים ואציין, שישנה התנהגות אלימה וישנה תרבות אלימה. התנהגות אלימה היא מדידה אמפירית של ביצוע התנהגות מסוימת אשר מוגדרת בתחום האלימות, מצד שני, תרבות אלימה משמעותה מתן לגיטימציה לביצוע מעשי האלימות. במחקר, ניסיתי לראות עד כמה ישנה תרבות אלימה בשטח בית-הספר, ומה משקלו של האקלים הבית-ספרי (עם כל המדדים של אקלים חברתי) כמשפיע על ממדי ההתנהגות האלימה בקרב התלמידים בבית-הספר?

אנסה בדברי להתמקד באותם נתונים שנתקבלו שיש בהם בכדי לעורר תשומת לב מיוחדת. ממצאי המחקר עולה כי 52% מבני הנוער הערבים נפלו קורבן להצקות מצד תלמידים אחרים לפחות פעם אחת במהלך השנה, אחוז זה דומה מאוד לאחוז המדווח בקרב בני הנוער היהודים. אולם, הממצא החמור הוא דיווח על הטרדות והצקות לפחות שלוש פעמים במהלך השנה בקרב 28% מבני הנוער הערבים, כאשר האחוז לגבי אותה שאלה בקרב בני-הנוער היהודים הוא נמוך בהרבה. ממצא זה מצביע על פעולה שחוזרת על עצמה. שכיחות זו של קורבנות להטרדות והצקות החוזרות על עצמן מלמדת על רמת אלימות גבוהה בבתי-הספר הערביים.

מגמה דומה עולה בסוגיה של השתתפות בהטרדות פעם בשנה, כאשר השיעורים כמעט דומים בין בני הנוער היהודים ובני הנוער הערבים, אבל כאשר מדובר בהשתתפות בהטרדות החוזרת יותר משלוש פעמים בשנה אנחנו רואים שיש פער: 25% בקרב בני הנוער הערבים לעומת 16% בקרב היהודים. שוב ניתן ללמוד מכך, שרמת שכיחות ההתנהגות האלימה החוזרת על עצמה בבתי-ספר ערביים גבוהה יותר מאשר בבתי-הספר היהודיים.

בדקנו גם שכיחות פציעת בני הנוער בקטטות. פציעות המחייבות לפעמים גם אשפוז ללילה אחד או ליותר מלילה אחד בבית-חולים. מצאנו פציעות כאלה בקרב 33% מבני הנוער הערבים לעומת 10% מבני הנוער היהודים.

שלושת הנתונים האלה (ועוד אחרים) מובילים אותנו למסקנה, שממדי תופעת האלימות גבוהים הרבה יותר בקרב בני הנוער הערבים מאשר בקרב בני הנוער היהודים.

חשוב שנבין את הסיבות והגורמים שמשפיעים על תופעת האלימות על מנת שנוכל לטפל בה בצורה יותר אפקטיבית. להלן אתמקד בגורמים המביאים את בני הנוער להיות תוקפנים ולהפעיל אלימות כלפי אחרים. הספרות המחקרית מלמדת על מספר מעגלי חיים המשפיעים על המעורבות של בני נוער באלימות. שלוש מסגרות חשובות מאוד משפיעות על הסוציאליזציה של הילדים במהלך חייהם: הבית, בית-הספר והסביבה החברתית. ניסינו לבדוק מה משפיע על אלימות, מה גורם לאלימות, כיצד ניתן למתן את האלימות ובאילו תנאים. לקחנו מספר מדדים כמשתנים בלתי תלויים וניסינו לבנות בצורה דיכוטומית אקלים בית-ספרי חיובי ואקלים בית-ספרי שלילי. יש לציין, שבדיקת האקלים היא מנקודת הראות הסובייקטיבית של התלמיד (ולא האובייקטיבית כפי שהיא נתפסת על-ידי המערכת או כל גורם אחר). מה שחשוב הוא כיצד התלמיד בעצמו תופס את האקלים ולא מהו אקלים זה באמת מבחינה "אובייקטיבית".

בדקנו את הקשר שבין דיווח התלמיד על אקלים בית-ספרי חיובי לעומת שלילי להטרדת התלמיד לפחות שלוש פעמים במשך שנת לימודים, ולנשיאת נשק לפחות פעם אחת בחודש האחרון. נמצא כי מבין המדווחים על אקלים בית-ספרי חיובי 22% מהתלמידים הטרידו תלמיד אחר ו-19% נשאו נשק. השיעורים המקבילים בקרב המדווחים על אקלים שלילי הם 34% ו-42%. אנחנו רואים, אם כן, שיש השפעה גדולה לאקלים הבית-ספרי כפי שהוא נתפס על-ידי התלמידים על ביצוע התנהגות אלימה.

משתנה אחר אשר נבדק הוא: אם יש קשר בין רמת האלימות שמפגין הילד לבין היות משפחתו מסורתית או מודרנית. זאת, משום שאחת התיזות שהצבתי במחקר היא שמעמדו של הילד בחברה המודרנית גבוה הרבה יותר מאשר מעמדו בחברה המסורתית, וכי מעמדו של הילד משמעותי להתנהגותו. ההגדרה של משפחה מודרנית או מסורתית נעשתה באמצעות שלושה משתנים: מספר הילדים במשפחה

(עד שלושה ילדים), עבודת האם מחוץ לבית, ורמת ההשכלה של האב. מהממצאים עולה כי אין שוני בין משפחה מודרנית למשפחה מסורתית בנושאים של מעשי אלימות של הבנים, הטרדת תלמידים, ונשיאת נשק. לעומת זאת, נמצא קשר בין רמת האלימות לבין מעורבות הורים בבית-הספר. שאלנו את התלמידים מספר שאלות: "עד כמה ההורים שלך מוכנים לבוא לבית-הספר לשוחח עם המורים על נושאים שמטרידים אותם?" "עד כמה ההורים שלך מעודדים אותך ללמוד?" ו"עד כמה הם מוכנים לעזור לך בהכנת שיעורים או מוכנים לעזור לך בלימודים?" ויצרנו מדד של מעורבות גבוהה ומעורבות נמוכה. עולה כי קיים הבדל משמעותי מאוד לגבי מעורבות ההורים בבית-הספר, ויש משמעות לכך שההורים מתערבים.

משתנה נוסף הוא קשיים חברתיים: שאלנו את התלמידים האם יש להם חברים וכמה? עד כמה הם מבליים עם החברים? האם יש להם חברים גם בתוך בית-הספר? האם הם בודדים או לא? עד כמה משאירים אותם לנפשם, דוחים אותם? עולה כי גם משתנה זה הוא משמעותי מאוד: כאשר לילד אין קשיים חברתיים וקשריו החברתיים טובים, רמת ההתנהגות האלימה אצלו נמוכה יחסית. כאשר יש קשיים או קשרים חברתיים שליליים, רואים שרמת האלימות גבוהה יחסית.

לסיכום, אקלים בית-ספרי, מעורבות הורים בבית-הספר וקשרים חברתיים של התלמיד, הם משמעותיים מאוד לגבי אלימות בבית-הספר.

ניסיתי בזמן שעמד לרשותי לסכם מספר נקודות חשובות אשר עלו במחקר. כמובן שממצאים אלה כפי שהתקבלו יש בהם בכדי להתוות את דרך ההתערבות שלנו בפרויקטים חינוכיים ברמת בית-הספר והקהילה.

**איתור צרכים ותכנון שירותים לבני נוער בנצרת:
ממצאים ויוזמות בתחום החינוך הבלתי פורמלי
סאמיה בסול, מחמוד נסאר, ד"ר באשיר עבדו**



סאמיה בסול: אני אדבר על הפרויקט המחקרי שנעשה בנצרת. הרעיון לביצוע המחקר הזה נולד ונוצר בעקבות נייר עמדה שהוצג בסדנה בנושא "ילדים ובני נוער ערבים בישראל ממצב קיים לקראת סדר יום עתידי" שהתקיימה בדצמבר 1996 בחסות מכון ברוקדייל. נייר עמדה זה גובש על-ידי מנהל האגף לחינוך בעירייה ומנהל המחלקה לפיתוח ותכנון פדגוגי באגף. בנייר תוארו העשייה בתוך האגף, וניצול המשאבים הקיימים על מנת להציג תכניות שונות וביצוען. בעקבות זאת נוצר קשר בין עיריית נצרת ומכון ברוקדייל לביצוע הפרויקט. הוקמה ועדת היגוי כלל-עירונית בראשות ראש העיר, כאשר מטרות העל שלה היו השגת אומדן עדכני של צורכי בני הנוער בנצרת, פיתוח מדיניות כלל-עירונית, פיתוח תכניות טיפוליות ומניעיות, והעצמת הצוות המקצועי בעירייה באגפים השונים.

נבחרו אנשים שיחד עם הצוות של מכון ברוקדייל היוו צוות מחקר משותף ששיתף פעולה לכל אורך המחקר, החל בשלבים המוקדמים ועד לניתוח של התכניות והסיכומים וההחלטות. צוות המחקר המשותף כלל חוקרים בכירים ועוזרי מחקר ממכון ברוקדייל; מאגפי העירייה באו אנשים מקצועיים בדרגות ניהוליות שונות, וכן עוזר המנכ"ל לעירייה מר פאדי סוידן ששימש רכז העבודה המשותפת בצוות המשותף, ואיש הקשר בין העירייה למכון ברוקדייל.

למחקר היה שלב מקדים שבוצע ב-1997, ובו התקיימו ראיונות עם מנהלי מוסדות, עם מנהלי שירותים בחינוך הפורמלי והלא פורמלי. כמו-כן נערכו ראיונות עם הורים ועם אנשי מקצוע שונים. התקיימו קבוצות מיקוד עם תלמידים ועם נושרים והורים. השאלונים המובנים נבנו על-ידי צוות המחקר המשותף.

נעשה שימוש גם בשאלונים מתוך מחקרים בין-לאומיים (HBSC). השאלונים התייחסו בעיקר לצורכי בני הנוער בעיניהם ולעמדותיהם כלפי תחומי חיים מרכזיים. למשל, בתחום של לימודים, בדקנו את העמדות של התלמידים כלפי האקלים הבית-ספרי, יחס מורים לתלמידים, יחס תלמידים לתלמידים, מה התלמידים חושבים שהכי מעניין ומה לא, תפיסת הלימודים ושביעות רצונם של התלמידים. אלה בעיקר הן הפעולות שנעשו במחקר הזה. גובשו שלושה סוגי שאלונים: לכיתה ו', לכיתה ט' ו-י"א, ולנושרים. לפני הרצת השאלונים לתלמידים נעשה פיילוט על-ידי עובדי העירייה. לאחר דיון בצוות המשותף נסקרו 730 תלמידים מהמערכת המוכרת הרשמית והלא רשמית בנצרת, שהם כ-20% מכלל תלמידי נצרת בכל המערכת. בחירת התלמידים נעשתה בצורה אקראית, כל תלמיד חמישי לפי רישום ביומן הכיתה. הסקר התבצע באמצעות שאלון מובנה, והעבודה הסתיימה ב-1998.

נסקרו 98 נושרים בסקר שהתבצע ב-1999, אף הוא על-ידי שאלון מובנה שהועבר על-ידי העובדים המקצועיים בעירייה שראיינו את הנושרים בבתיהם. כמו-כן נסקרו 76 מנהלי מסגרות לחינוך בלתי פורמלי, באמצעות שאלון מובנה שבוצע על-ידי מראיינים מטעם מכון ברוקדייל. נעשה מיפוי של השירותים הקיימים בשטח, כאשר ההתייחסות הייתה גם למיקום הפיזי של השירותים, לנגישותם, לתכניות הקיימות בתוך כל הגופים, לכוח אדם, ועוד.

לאחר ניתוח ולמידת הממצאים גובשו על-ידי הצוות המשותף המלצות לכלל מערכת השירותים בעירייה, ובהם פיתוח מודל לתכנון שירותים לבני נוער ברמה המקומית. החלק הזה נמצא עדיין בתחילת דרכו, וטרם עשינו מספיק. אבל, אגפי הרווחה החינוך והנוער בעירייה השתמשו בחלק מהממצאים להשגת תקציבים ותכניות ממשרדים שונים, וכן לשינוי העשייה וניהול העניינים בתוך האגפים עצמם.

כצוות של העירייה אנחנו רואים שיש מקום להמשך פעולה עם ברוקדייל ועיריית נצרת לפיתוח תכניות כאלה, וכן להשגת תקציבים ומשאבים לביצוע התכניות האלה.

ראינו שבחלק של החינוך הלא פורמלי היו תוצאות מאוד מעניינות ומחמוד ידבר על החלק הזה.

מחמוד נסאר: נושא החינוך הבלתי פורמלי במגזר הערבי הוא חדשני. לא נעשו דברים רבים בתחום הזה מבחינה מחקרית ואקדמאית.

צוות המחקר המשותף של עיריית נצרת ומכון ברוקדייל ניסה לבדוק תחומים עיקריים בחינוך הבלתי פורמלי, ונעשה מיפוי של כל השירותים המספקים חינוך הבלתי פורמלי. ניסינו לבדוק את המטרות ועקרונות הפעולה של מסגרות החינוך הבלתי פורמלי. עסקנו במגוון ובסוגים של הפעילויות שניתנות על-ידי המסגרות העירוניות והפרטיות. יש דברים רבים שקרויים חינוך בלתי פורמלי, והשאלה היא האם הם מתאימים לעקרונות ולמטרות הפעולה של החינוך הבלתי פורמלי, אם לאו. רצינו לבדוק את סוגי הפעילות הקיימים בכל מסגרת ומסגרת, וגם את איכותם של השירותים. רצינו לבדוק גם את איכות כוח האדם הקיים במערכת.

במסגרת העבודה המהנה והמשותפת והקשה שהיתה לנו עם מכון ברוקדייל הצלחנו לזהות כמה בעיות בנושא זה באופן מקדמי ונתנו עליהן מענה. חלקן, כמובן, נשארו עדיין בגדר בעיה והן מחכות לפתרון. הייתה לנו אפשרות לזהות בעיות בקרב בני נוער, ולהתמודד איתן "on line", תוך כדי המחקר, ולנסות לפתור אותן.

עסקנו גם באוכלוסיית היעד: בדקנו גם את המאפיינים של המשתתפים בפועל, מבחינת גיל וחתך הגילים, מין: בנים/בנות, ומאפיינים נוספים שקשורים באוכלוסיית המשתתפים. רצינו לדעת מי בא אלינו, מי מבקר אצלנו.

חשוב מאוד לציין שזו פעם ראשונה שממפים את כל המסגרות של החינוך הבלתי פורמלי, זאת בגלל שלא יצאנו מנקודת מבט שאנחנו רוצים לדעת רק מה יש אצלנו בעירייה. בדקנו גם את כל המסגרות הרבות של הכנסיות ושל העמותות ושל האגודות הפרטיות שגם הן נותנות שירות בתחום הזה.

נצרת היא עיר ערבית גדולה המונה כ-65 אלף תושבים, ומחולקת לפי שכונות. רצינו גם לבדוק אם יש הבדלים בין השכונות ביחס להיבטים שונים של החינוך הבלתי פורמלי שניתן. לכן, בדקנו את התחום של הפריסה השכונתית - איפה אנחנו נמצאים, האם השירות נגיש אם לאו, ואילו שירותים אנחנו נותנים בשכונות.

נקודת המוצא שלנו הייתה בארבעה עקרונות חשובים של החינוך הבלתי פורמלי. יצאנו מהנחת יסוד ראשונה שמסגרות החינוך הבלתי פורמלי נותנות הזדמנות להתפתחות אישית. גם בית-הספר נותן הזדמנות להתפתחות אישית, וגם מסגרות הרווחה, אבל, יש חשיבות מיוחדת להזדמנות להתפתחות האישית הניתנת לכל ילד וילדה שמשתתפים בפעילויות, ויש פוטנציאל למצות את האני הייחודי העצמי של כל נער ונערה במסגרות החינוך הבלתי פורמלי.

העיקרון השני הוא מתן הזדמנויות להתפתחות חברתית. שמענו בהרצאה של ד"ר אבו-עסבה על חשיבות המעורבות הן של ההורים והן של בני הנוער, בכל מה שקשור לחייהם החברתיים והתרבותיים. הנחנו הנחת יסוד שהמסגרות הבלתי פורמליות צריכות לעבוד על פי העקרון הזה, ואם אין עובדים כך כנראה שיש בעיה שצריך לבדוק.

העיקרון השלישי והחשוב הוא ניצול יעיל של שעות הפנאי. בתחום הקרימינולוגיה יש תיאוריות רבות שמדברות על אי-ניצול יעיל, או על אי-ניצול חיובי, של שעות הפנאי; ולאן יכול אי-ניצול כזה להוביל את בני הנוער שלנו - לא רק לאלומות, אלא גם לתופעות שליליות אחרות. בנוסף, לחינוך הבלתי פורמלי פוטנציאל רב בזיהוי מוקדם של בעיות.

להלן כמה ממצאים עיקריים מהסקר. תחילה על עקרונות הפעולה של השירותים. לגבי 76 המסגרות הקיימות בנצרת רצינו לבדוק מה הן עושות, ומה עקרונות הפעולה שלהן. שאלנו האם המסגרות הקיימות עובדות לפי העיקרון של מתן הזדמנויות לפיתוח כישורים ויצירתיות: 91% ממנהלי המסגרות ענו שכן. רצינו לרדת לעומק ולבדוק האם העיקרון הזה מופעל אם לאו, ואיך הוא מתבטא בפעילויות. עצם העובדה ש-91% מהמסגרות ענו בחיוב מראה שחלק מהמנהלים מייחסים חשיבות לעיקרון הזה. עיקרון שני הוא התייחסות כוללת לצורכי בני נוער שצויין על-ידי 65% ממנהלי המסגרות. העיקרון השלישי הוא סימטריה בקשר שבין הצוות לחניכים. הכוונה בסימטריה הייתה שמבחינת הפעילות או מבחינת החוויה, המנהל של המסגרת, המדריך, המנחה, נותן השירות, אמורים להיות מקבילים ובגובה העיניים של החניכים עצמם, ולא לתת לחניכים רק לחוות את הפעילות. זאת אומרת, החניך צריך להיות חלק מהמעגל, ושותף לפעילות. חשבנו שהעקרונות של שיתוף בני הנוער בהחלטות לגבי אופי הפעילות, ובהחלטות לגבי זמן ומקום הפעילויות, הם עקרונות חשובים, אבל, האחוזים היו נמוכים, כאשר 26% ו-33% מהמנהלים בהתאמה, התייחסו בחיוב לעקרונות אלה.

שאלנו את בני הנוער ביחס להיבטים שונים של צורכיהם בתחום הפנאי והפעילות החברתית. אחד האינדיקטורים שהוזכרו הוא השעמום. בני הנוער אמרו שהם משועממים ואין להם הרבה מה לעשות בעיר נצרת. יש הבדל בין בנים ובנות, כאשר, קצת יותר בנות ציינו שהן משועממות (41% לעומת 38%). ממצא בולט מאוד הוא שאין מקומות מפגש. בני נוער רבים, בנות ובנים, ציינו שאין להם מספיק מקומות מפגש (54% ו-37% בהתאמה). כשהצבענו על כך שיש הרבה מסגרות ומקומות בנצרת

התברר, שכנראה אלה הן לא המסגרות שהם רוצים. מבחינתם מקום מפגש יכול להיות בית קולנוע (שאינן בנצרת), פאב, מסיבה, בית קפה - כל אלה הם מקומות מפגש מועדפים על-ידי בני הנוער.

בדקנו את השתתפות התלמידים בפעילות פנאי מאורגנת בשני אופנים: אלה המשתתפים בפועל ואלה שמעוניינים להשתתף. היה הבדל בין הבנים והבנות בהשתתפות בפועל, כאשר יותר ממחצית (55%) הבנים משתמשים בשירותים שניתנים, כלומר מגיעים לחוגים או לפעילות או לביקורים אחרים. זה לא מספיק, אנחנו מצפים ליותר, ורוצים להגיע ליותר. הבנות משתתפות פחות בפעילויות (42%) מהסיבות שלהן. מהממצאים עולה שישנה ירידה בהשתתפות בפועל עם העלייה בכיתה (41% בכיתה ו' לעומת 43% בכיתה ט' ו-58% בכיתה י"א).

בדקנו גם את אלה שמעוניינים להשתתף. לא ציפינו לתוצאות שקיבלנו. שיעור הבנים המעוניינים להשתתף בעוד פעילויות מגיע ל-53%. המעניין הוא שהפוטנציאל של השתתפות הבנות הוא גדול ומגיע ל-65%. בממצא זה יש משום איתות אור אדום, וכבר טיפלנו בזה, ולא חיכינו לסיום ולהוצאת חוברות ולכנס. זאת אומרת, עשינו כבר שינויים והתאמות. ידענו שיש חסרון בולט מאוד בעניין השירותים לבנות. הצענו להן תכניות, למשל, שתי תכניות שיש במתנ"ס, ואני בטוח שיש גם במסגרות אחרות: בית-ספר לבלט שכיום משתתפות בו כ-250 בנות מנצרת, והוא מאוד יוקרתי ומאוד נחשק, או בית-ספר לטניס. למרות התשתית הצנועה מאוד שיש לנו התפלאנו שהבנות והנערות בנצרת מעוניינות בטניס, והן מגיעות עם התלבושת המתאימה ועם המדריכים המקצועיים. כנראה שאם נציע דברים טובים לבנות הן יגיעו.

אספנו גם מידע על המחסומים ועל הסיבות מדוע לא מגיעים אלינו, ולמה לא משתתפים. חמישים ואחד אחוזים מהתלמידים דיברו על חוסר נוחות מבחינת שעות הפעילות. שעות הפעילות בנצרת בדרך כלל הן בין שלוש לשמונה, ובחלק מהמסגרות גם אחרי שמונה, כאשר יש אירוע מיוחד כלשהו. כנראה, שיש בעיה עם השעות האלה, הן מבחינת ההורים והן מבחינת המשתתפים עצמם. בחלק מהמסגרות התחלנו לפעול מוקדם יותר, למרות שזה יוצר בעיה אחרת, כי ההורים אומרים שהם רוצים שהילדים שלהם יכינו את השעורים, ואחר-כך יגיעו לפעילות הבלתי פורמלית. מחסום נוסף ו"מדאיג" הוא שהם עסוקים מדי (42%), זאת אומרת, יש להם אלטרנטיבות אחרות. אני אומר שזה "מדאיג" במרכאות, כמובן, שכן השאלה היא מהו העיסוק האחר, האם הוא חינוכי, חיובי, ומקובל עלינו.

סיבה נוספת היא חוסר העניין בפעילויות המוצעות, בשל חוסר גיוון. לפי הממצאים, רוב הפעילויות שנמצאות במסגרות החינוך הבלתי פורמלי הן בתחום הספורט. אין הרבה פעילויות בתחום התרבות, חינוך ערכי, פעילויות עם בני נוער, מפגשים עם בני נוער, אוזן קשבת לבני נוער. אחת ההאשמות המופנות כלפי המסגרות העירוניות הן שאנחנו עוסקים רק בפעילויות ספורט, ולפיכך צריך לגוון.

סיבה נוספת לאי-השתתפות היא העלות הגבוהה: 22% מבני הנוער אמרו שהעלות של החוגים והפעילויות היא גבוהה ולכן הם אינם משתתפים, ואולם במציאות אין לחוגים עלות גבוהה. המחירים של רוב הפעילויות שהעירייה והמגזר הפרטי נותנים הם מאוד סבירים, אפילו נמוכים, כי אנחנו מסבסדים חלק מהפעילויות.

ביחס להמלצות לפעולה הזכרתי את הצורך בגיוון הפעילויות. המלצה נוספת היא התייחסות לצורכי הבנות במגזר הערבי. זה אחד האתגרים שייתכן שיצריך מחקר נוסף, עם מכון ברוקדייל או עם אחרים. יש צורך גם בהתייחסות מיוחדת לצורכי בני הנוער המנותקים. היה קשה לאסוף מידע מנושרים, וכאן מגיעה תודה ליחידה לקידום נוער וגם לשירות נוער והצעירים של אגף הרווחה שעשו עבודה מאוד מאומצת כדי להגיע לבני הנוער הנושרים והמנותקים. בני הנוער המנותקים אינם מגיעים למסגרות לחינוך בלתי פורמלי, לא העירוניות ולא הפרטיות. יש להם מסגרת אחרת, הרחוב, שם, כנראה, הרבה יותר מעניין. אנחנו צריכים להגיע לבני נוער אלה, וללמוד איך להגיע. אחד הרעיונות שאנחנו מישמים הוא פעילויות הרחוב ופעילויות חוץ, קרנבלים.

המלצה אחרונה היא התמקצעות כוח אדם. הצוות העירוני למד הרבה ממכון ברוקדייל ואנו מודים על כך. חשבנו שיש גם חשיבות למקצע, ולתת למדריכים ולמנחים ולמנהלים לצאת להשתלמויות וללמוד. הייתה בעיה עם עניין השיווק. אנחנו עושים הרבה, אבל אנחנו לא מפלחים את השוק כמו שצריך ולא מגיעים לקהל יעד חדש, ויכול להיות שאנחנו צריכים שיטת שיווק חדשה לכל הפעילויות האלה.

פאנל

חן עייד: אתייחס לצד השני של המטבע של נושא אלימות. קודמי דיברו על איתור ועל מחקר, אני אדבר על החלק המעשי: מה שפ"י עושה בעניין מניעת אלימות בבתי-הספר, מה אנחנו עושים בבתי-הספר הערביים, במערכת החינוך הערבית, וכיצד רואים בשפ"י את נושא ההתערבות למניעת אלימות.

בשפ"י רואים את הנושא של מניעת אלימות באופן מעמיק. הנושא מאוד רציני ודורש מאמץ אדיר ושילוב של כמה זרועות יחד ועשייה כבירה. בסוף תשנ"ט, אחרי שני סקרים שהתפרסמו, האחד של רמי בננישתי מהאוניברסיטה העברית והשני של יוסי הראל מאוניברסיטת בר אילן, עלה שמדובר בתופעה מאוד חריפה ומאוד מסוכנת. לפיכך התבקשה מחלקת המחקר בשפ"י, על פי הכללים הנהוגים בשפ"י, לבנות תכנית התערבות שתתחיל בשלב של אבחון, שתכיר את המצב בשטח לפני שהולכים לבנות תכנית. הוכנה ערכה לאבחון מאפייני אלימות בית-ספרית, שהועברה לערבית והותאמה לבתי-הספר שלנו.

החוברת ששפ"י הוציא כוללת שאלון לאבחון מאפייני אלימות בית-ספרית שכולל 33 שאלות. שלב האבחון דורש עבודה מרובה, אי-אפשר להיכנס סתם כך לבית-הספר ולהעביר שאלון. צריך להכין את המערכת: את מנהל בית-הספר, את המורים בתוך בית-הספר. לפיכך שלב האבחון ארך זמן די רב. השאלון כולל שלושה חלקים. החלק הראשון עוסק באיתור סוגי האלימות השונים בבית-הספר כפי שהתלמידים מדווחים עליהם. החלק השני עוסק במיפוי המקומות או הזמנים שבהם קורים הדברים: האם האלימות מתרחשת בבית-הספר, האם קורה שהאלימות מתרחשת מחוץ לכותלי בית-הספר, בדרך לבית-הספר? החלק השלישי מתאר את האווירה בתוך בית-הספר, מתאר את ההתנהגויות הבלתי סוציאליות שמעודדות אלימות, ואת תפיסת התלמידים את יכולת ההתמודדות של המורים עם הנושא.

אנשי שפ"י מהמגזר הערבי, בעזרת ח'אלד אבו-עסבה ומכון ברוקדייל, עבדו ביחד שנה שלמה במגזר הערבי וניסו להכין צידה לדרך לבתי-הספר שלנו, והוציאו מספר פרויקטים לשטח. יצאנו עם ספר שכולל תכניות, בין אם תכנית קהילתית או תכנית בית-ספרית מקומית.

כאשר בשפ"י מדברים על התערבות בנושא אלימות, מדברים על שלושה עקרונות, ואם לא הולכים לפי העקרונות האלה - כל העבודה שלנו בטלה. העיקרון הראשון

הוא שילוב בין מניעה ראשונית למניעה שניונית. כשמדברים על מניעה שניונית מתכוונים לשלב שבו תופעות אלימות מתחילות להתרחש בתוך בית-הספר, והצוות נערך בתוך בית-הספר לנסות ולהרגיע את הדברים. כשמדברים על מניעה ראשונית מדברים על שלב של חיסון, השלב המקדים. מחנכים את התלמידים להתנהג אחרת, "מחסנים" את התלמידים ואת מערכת החינוך, את בית-הספר. השלב השני מדבר על התאמת התכנית לפי הצרכים של בית-הספר. יש צורך, קודם כל, לאבחן ואחר-כך לתת את התרופות.

השלב השלישי הוא הוליסטי. הכוונה היא לערב בעשייה את כל הגורמים הבית-ספריים בתוך בית-הספר ואת גורמי הקהילה השונים. כשדיברתי על הוליסטיות אני מתכוון לכך שהמורה לספרות ערבית, המורה לספרות עברית ולאנגלית, מורה הדת, המחנך, מרכז החינוך החברתי, היועץ, כולם יתבקשו לעבוד על הנושא. אם לא עובדים כולם ביחד, משלבים זרועות, אז העשייה שלנו בטלה. זה בקשר לגורמים הבית-ספריים וכאשר מדברים על גורמי הקהילה השונים הכוונה היא להורים ולבעלי תפקידים בקהילה.

יותר מזה, אני יועץ חינוכי ומפקח היעוץ, אבל אני גם מורה לערבית ועוסק בבניית תכניות לימודים לשפה ולספרות ערבית. כשמדברים בכיוון של מניעה ראשונית ועל חינוך וחיסון אז אני צריך להשתמש בכלים השונים שהם נגשים. חזרתי לקוראן, וחזרתי לדברי הנביא מוחמד, ואספתי אוסף ענקי של קטעים לחינוך לחיים אחרים, לחיים טובים. את כל זה כללנו בתכניות שלנו. התופעה היא בעלת ממדים כל-כך ענקיים, שבית-הספר אינו יכול לעשות את העבודה לבדו. לכן חשבנו על תכנית קהילתית, שצריך לערב את כל גורמי הקהילה בתכנית הזאת.

דוגמה לתכנית קהילתית למניעת אלימות, היא הניסיון שעשינו בכפר קרע. זה התחיל ביוזמה של מחלקת החינוך, הפיקוח הכולל, בתוך היישוב ושפ"י. הזמנו את מנהלי בתי-הספר, ואת כל הגורמים שהיו מעורבים בתכנית. שמענו על הרציונל לתכנית ועל מטרותיה. כל בית-ספר שלח נציג למועצה המקומית, ומהנציגים האלה שהגיעו למועצה הקמנו ועדת היגוי. ועדת ההיגוי ישבה וליבנה דברים וקבעה תכנית עבודה. נבנו שתי תכניות: תכנית קצרת-מועד להעלאת המודעות ביישוב לנושא האלימות, ותכנית ארוכת-טווח לתקופה ממושכת.

כאמור, לכל בית-ספר יש נציג בוועדת ההיגוי, שהעביר את המסר לבית-הספר, וכל בית-ספר הרכיב צוות משלו, ועדת היגוי פנימית בתוך בית-הספר, שעבדה על הכנת תכנית לפי הצרכים של בית-הספר, בליווי היועצים החינוכיים ביישוב.

מחלקת החינוך קיבלה על עצמה את הנושא של משאבים: משאבים אנושיים מבני היישוב, מדובר בעובדים סוציאליים, יועצים חינוכיים, אנשי חוק, אנשי דת ופסיכולוגים, עורכי דין. נרתמו מספר מכובד של אנשי עזר לתכנית.

מה היה בתכנית הבית-ספרית קצרת-המועד? דיברתי על תכנית הוליסטית, שכל גורמי הקהילה וכל הגורמים בתוך בית-הספר ייטלו חלק בהפעלת התכנית, וכל הגורמים בתוך בית-הספר וביישוב ייהנו מהתכנית.

(1) **פעילויות לתלמידים - בתכניות נכללו:** פעילויות לשעת חברה, הוכן מאגר של פעילויות לשעת חברה; סדנאות ציור; כתיבה יוצרת; מפגשים עם אנשי חוק, פסיכולוגים ועובדים סוציאליים; והרצאות.

(2) **פעילויות למורים - התכנית כללה:** הרצאות למורים: כיצד להבין את התלמיד; הקשר בין בית-הספר להורים; הנחיות בהפעלת חלקי התכנית; השתלמות ביחס לניהול שיחה כיתתית.

(3) **פעילויות להורים - התכנית כללה:** הרצאות בנושאים שונים, כגון האיסלאם מתנגד לאלימות, ולכך הוזמנו אנשי דת; גיל ההתבגרות; טיפול בילדים; כיצד להבין את הילד.

כאמור, מדובר בתכנית קהילתית. התכוונו להעלות את המודעות בכל היישוב, ולפיכך במשך השבוע שודרו שלוש תכניות טלוויזיה, הראשונה עסקה ב"אלימות בתוך המשפחה", בהשתתפות פסיכולוג קליני, רופא, פקיד סעד. התכנית השנייה עסקה ב"אלימות בבית-הספר", בהשתתפות שני יועצים בכירים, נציג ועד ההורים, פסיכולוג חינוכי, מדריך למניעת אלימות, נציג מועצת התלמידים. התכנית השלישית עסקה ב"עמדת האיסלאם כלפי האלימות", בהשתתפות קאדי שרעי, אנשי דת, מורה לדת האיסלאם. עלה גם רעיון לנצל את דרשת יום שישי במסגדים לנושא, ואכן ארבעה מסגדים בתוך היישוב נרתמו למשימה, והכינו תכנית על הדרשה האחידה בנושא מניעת אלימות שתהיה בכל המסגדים באותו יום.

בנוסף לתכנית קצרת-המועד הוכנו תכנית ארוכת-טווח לשנה, אבל, לצערי, לא המשיכו בה. אמרתי בהתחלה שכאשר מדברים על התופעה של אלימות, אין זה עניין של פרויקט או של כמה אנשים בפרק זמן קצר, זוהי עבודה מרובה וכבירה.

יש לזכור ש"בית-ספר בטוח" אינו תוצר של פעילות נקודתית חד-פעמית או של פרויקט המופעל בכיתות לתקופת זמן מסוימת, אלא תוצר של תהליך עבודה מתוכנן, מובנה ושיטתי, תהליך מתוכנן בקפדנות ומותאם לבית-הספר. תהליך שיהפוך במשך הזמן לאורח חיים ולדרך חיים של בית-הספר.

סאלח אלשייך: אני חושב שאם ראשי רשויות הוזמנו לכנס ולא הגיע לכאן אף אחד מהם, ואם מפקחי משרד החינוך הוזמנו לכאן והגיעו רק אחד או שניים מהם, אנחנו צריכים לבדוק את עצמנו. אני אומר את זה גם כממונה על חינוך וגם כאחראי על מפקחים. אני חושב שזאת נקודה שצריכים לטפל בה. אני חושב שגם מקבלי ההחלטות היו צריכים להיות כאן.

ראינו כאן דברים מאוד יפים ונתרמתי מאוד מכל הדוברים ומההצגות היפות שהיו כאן, ורציתי לומר שגם אני רקמתי היום רומן עם מכון ברוקדייל, וכשאמרתי שאני רוצה לעשות מחקר על צורכי בני הנוער הדרוזים, הם קפצו על המציאה, ואני רוצה להודות לג'ק ולח'אלד.

לגבי צורכי בני הנוער, חשוב מאוד לשלב את בני הנוער בעשייה החינוכית. כשרצינו לעשות מחקר על צורכי בני הנוער, הזמנו אנשים מתחומים שונים, ראשי רשויות, מפקחים ויועצים וחברים לעבודה. התלמידים שמעו שאנחנו עושים מחקר על צורכי בני הנוער, ושלחו לנו מכתבים בהם ביקשו לדעת על מה אנחנו עושים מחקרים, ומי הסמיך אותנו לעשות מחקר על צורכי בני הנוער. התלמידים אמרו שהם בני הנוער וקודם כל צריך לשאול אותם. הערכנו ואהבנו את זה מאוד, והזמנו לצוות ההיגוי בני נוער, ולמדנו מהם הרבה. העשייה החינוכית היא כאשר אנחנו שומעים את התלמידים.

תכננו להזמין להשתלמות את המנהיגות המקצועית של יישוב שלם, דלית-אל-כרמל, כדי לכתוב את החזון שלו, החל בראש הרשות, מנהל אגף חינוך, מנהלי בתי-הספר, המפקחים של היישוב, ועד למנהל שפ"י. אבל, לאחר ששמעתי את המחשבות של התלמידות והתלמידים, עמדתי על כך שיש לקיים את ההשתלמות של שלושה

ימים בבית-ספר לעובדי הוראה בכירים, שכיניתי קמפ דיוויד חינוכי ליישוב דליית-אל-כרמל, רק אם התלמידים יגיעו.

הגיעו לשם שתי תלמידות והן שנתנו את הטון בכל ההשתלמות, הן שכתבו את הפרוטוקולים, הן שתרמו, הן שדיברו. גם כשהייתה עבודה בקבוצות הן ייצגו את הקבוצות. לכן, אנחנו צריכים לתת אמון בבני הנוער. אני חושב שיש לנו בני נוער שיש להם פוטנציאל ואנחנו צריכים רק לדעת איך לנצל אותו.

דיון

משתתפת: אני רכזת למידה במתנ"ס. שמעתי מה שנאמר כאן על החינוך הבלתי פורמלי ועל החלק של החינוך הפורמלי. אני מתמודדת במסגרת העבודה שלי עם הלמידה של ילדי בתי-ספר בעיר, בעיקר של ילדי בתי-הספר היסודיים. אני מנהלת פרויקט של קרוא וכתוב שמכוון לילדים שאינם יודעים לקרוא ולכתוב, ומגיעים במצב זה עד כיתות ז' ח'. זה מה שגורם להם לנשור ממערכת החינוך, כי אף בית-ספר תיכון לא יקבל ילד שאינו יודע לקרוא ולכתוב. כמי שעובדת בשטח, שנכנסת לרוב בתי-הספר בעיר, אני מרגישה, שהחינוך הפורמלי, אינו מקצה די לאותם ילדים. יש לי 37 תלמידים משכבות ז' ו-ח' מבית-ספר אחד שמוגדרים אנאלפביתים ברמות שונות.

הקריאה שלי מופנית למערכת החינוך. לא ייתכן שבית-ספר ילמד ילד במשך שמונה שנים, והילד הזה ייצא בלי לדעת קרוא וכתוב, ושלא נדבר על כל הסבל שהילדים סובלים.

משתתפת: רציתי לשאול לגבי הפרויקט של אלימות בבית-ספר. בזמן שהיה מותר למורה לתת מכות לתלמיד ראינו שהייתה סמכות של המורים כלפי הילדים, המצב בבית-ספר היה יותר טוב מהמצב כיום. כאשר החליטו שהמורים לא ייתנו יותר מכות, חסרו למורים כלים להתמודדות עם תופעות שונות בהתנהגות הילדים. מה עושים עם הילדים? אני רואה בעבודה שלי שמנהלי בתי-הספר וגם המורים פונים אלינו, ואומרים תעזרו לנו, אין לנו כלים, מה נעשה עם הילדים האלה? הייתי רוצה שנשקיע יותר בהשתלמויות למורים, על מנת לתת להם כלים להתמודדות עם הילדים.

חן עייד: לדעתי, יש את הכלים, אבל צריך לזהות אותם. יש פער בין המורים ביכולותיהם. חלקם מסתדרים עם כיתה מסוימת, והאחרים לא. כנראה שלחלקם יש את הכלים. לכן אני מדגיש מאוד את הנושא של השתלמויות בית-ספריות.

אפשר להעלות לדיון נושאים ודילמות בתוך בית-הספר. אפשר למצוא פתרון לכל דילמה, אם עובדים באמת בעבודת צוות בתוך בית-הספר.

כשמדברים על נושא האלימות, הכלים הם לא רק תכניות התערבות. אלא, צריך מספר דברים שיעזרו לנושא ההתמודדות עם אלימות. למשל, בתוך כל בית-ספר יש

תקנון. הייתי רוצה שנעבור שלב בבתי-הספר ונבנה תקנון חדש, שיהיה הסכם בין הצדדים: התלמידים, ההורים, המורים. לאחר שיש תקנון שיקבל את ההסכמה של כל הצדדים, חייבת להיות בבית-הספר מועצה פדגוגית שתפעל לפי התקנון.

משתתפת: אני עוסקת בקידום בריאות מינית וחינוך מיני בחברה הערבית. רציתי לספר לכם משל על חולה שיש לו יתר-לחץ-דם, וכתוצאה מכך יש לו כאב ראש ובעיות בשינה וכו'. כל המטפלים מתחילים לטפל בסימפטומים. אחד כותב חוברת איך מטפלים בכאבי ראש; והשני ממציא צמחים שיעזרו להגיע לשינה טובה. כך אני מרגישה לגבי הדיון הזה.

בדבריו של ד"ר ח'אלד אבו-עסבה חסרה ההתייחסות לסיבות לאלימות בקרב בני הנוער הערבים. לא מספיק רק להשוות בין שיעורי הפעילות האלימה בקרב ילדים ערבים לעומת ילדים יהודים, בלי להסביר ולתאר את הקונטקסט של בית-ספר ערבי. האם זה בגלל שבכיתה בבית-ספר ערבי יש הרבה יותר ילדים מאשר בכיתה בבית-ספר יהודי? האם זה בגלל שאין מזגן בקיץ? או, אולי, בגלל שבבתי-הספר אין חצר לשחק? בגלל שאין פעילויות אחרי הלימודים? חשוב לדעת איך התלמידים חושבים מבחינה סובייקטיבית, אבל אין בכך תמיד אינדיקציה בשבילנו איך מתערבים.

מר חסן עייד נתן דוגמה קלאסית למשהו שאנחנו המבוגרים רוצים לראות - איך העבודה צריכה להיעשות כדי להילחם באלימות. יש הרצאות, יש מסגדים, כמה שהאיסלאם יפה. זה לא כל-כך מעניין את הילדים. הילדים רוצים שיספקו להם אווירה שממנה הם יוכלו ללמוד איך באמת לא להיות אלימים.

מחמוד נסאר הזכיר את הצרכים של הבנות, ואני חושבת שהבנים עוד יותר מהבנות, זקוקים להנחיה. אנחנו עוסקים בכל התחומים שקשורים לבני נוער, פרט לנושא החשוב ביותר שמעסיק את בני הנוער בכל העולם, לא רק את בני הנוער הערבי, והוא נושא המיניות. בני הנוער רוצים לדבר על המיניות שלהם, הם רוצים לשאול שאלות ואין להם את מי לשאול (האם מפנה למורה, והמורה לסבתא, והסבתא אומרת "כשתגדלי תביני", והם גדלים ולא מבינים). אני חושבת שזה נושא שצריך לתת לו חשיבות. להתחיל להכניס בבתי-הספר תכניות לחינוך מיני, שההורים ייטלו בה חלק. אנחנו לא רוצים לעשות פער בין הורים וילדים, אבל אני חושבת שהגיע הזמן לדבר גם על הנושא של מיניות כחלק מבריאות וחינוך.

נוח שלו: האוריינטציה של מושב מסוג זה היא של טעימות. יש מחקר שניתן לגשת אליו, יש סקר מאוד מפורט שניתן לגשת אליו, יש גם שמות וטלפונים של המשתתפים שכל אחד מהם הוא מומחה בתחומו, שניתן להתקשר אליו על מנת לנסות ולהעמיק ביחד בדברים שמעניינים אותנו.